Örömzene

ÓKOR. Folyóirat az antik kultúrákról
(Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2002)

Tartalmában, szellemében, hangvételében, külsejében egyaránt különleges új tudományos-ismeretterjesztő folyóirat első kötete látott napvilágot 2002-ben: az ÓKOR. A negyedéves, jelenleg hatodik köteténél tartó periodika alcíme – önmeghatározás: *Folyóirat az antik kultúrákról.* A többes szám maga is többértelmű. A klasszikus görög-római antikvitás mellett azonos súllyal kapnak helyet az ókori keleti civilizációk, az írott források, a szellemi kultúra mellett pedig az anyagi, tárgyi emlékek. A témák e széles horizonton belül is változatosak, felölelik a régészet, képzőművészet, irodalom, történelem, vallás-, tudomány- és művelődéstörténet számos ágát és sok egyéb területet. A szerzők egy-egy kérdést többoldalúan, több tudomány aspektusából igyekeznek megvilágítani: az interdiszciplináris szemlélet a koncepció szerves része. A tematikus elv kiválóan meg is felel ennek, mert önként kínálja egyazon tárgykör sokoldalú megközelítését. Az ÓKOR eddigi számai tehát, egy kivétellel (2003/1.), tematikusak (*Birodalom:* 2002/1., *Orvoslás:* 2003/2–3., *Öltözködés:* 2003/4., *Utazás:* 2004/1., *Európa:* 2004/2.). Az *interdiszciplináris,* ugyanakkor az ókort sokféleségének *egységében* látó szemlélet szintézise példaszerűen valósul meg egyebek között az *Európa*-számban. Földrészünk *sokirányú,* geopolitikai, gazdasági, történelmi, kulturális, szellemi *egységének* gyökereit ókortudósok – az uniógondolat professzionistái – nyomozzák: hiszen ez az egység az ókorban természetes, vagyis egyszerre földrajzi-történelmi adottság és sokféle emberi erőfeszítés gyümölcse volt. Az interdiszciplináris elvet szolgálja a rovatok megválasztása is, különösen ami az anyagi, tárgyi, vizuális kultúrát illeti. Az ilyen írások a többi témával nemcsak nagyjából azonos terjedelmet foglalnak el, de *legalább* olyan magas – vagy, megkockáztatjuk, többnyire még magasabb – színvonalat is képviselnek, pedig az ÓKOR minőségi mércéjéről általában is csak csupa jót mondhatunk. A régészet, a képző- és iparművészet tudományos megközelítésein túl állandó, rendkívül igényes rovat szól az ókori vonatkozású budapesti és vidéki tárlatokról; minden számban közlik az ide vágó kiállítások jegyzékét *(Múzeumkatalógus);* végül *Az évszak műtárgya* rovatban egy-egy kiválasztott remekműről kap az olvasó egyszerre szakszerű és közérthető, finom és szép elemzést.

A szerkesztők az első számban (2002/1., 2. o.) fogalmazzák meg elgondolásaikat. Érdeklődő, művelt, de nem elsősorban tudós szakmabeli olvasókra alapozzák az ÓKOR-t, a szerzőktől pedig azt várják, hogy éppen nekik „mutassák meg, hogy az ókor érdekes". Minden egyebet messze megelőzően – *érdekes*. Ilyen egyszerűen. Az összes többi szempont ennek van alárendelve. A szerkesztők meggyőződése, hogy az ókor és korunk között, az ókori és mai ember között lényeges közös vonások vannak, nemcsak a jelenségek szintjén, hanem mélyebb, szellemi értelemben: hasonlóságok, melyekre „csupán fel kell hívni a figyelmet". Tudományosan igényes, ám nem részterület-specifikus cikkeket várnak és ígérnek, melyek a jelenségeket a maguk tág összefüggésrendjében mutatják meg, így „számot tarthatnak minden ember érdeklődésére", s persze ennek megfelelő stílust kívánnak meghonosítani a lapban. És a tudós szerzők, köztük sok egyetemi oktató, európai és világhírű kutatók, csodálatosképpen nemcsak eleget tesznek, de szemmel látható gyönyörűséggel tesznek eleget a kérésnek; legtöbbjük le sem tagadhatná, milyen nagy élvezetet talál e szokatlan, a tudományos illemtől igencsak eltérő gondolkodás- és beszédmódban. Öröm olvasni a lapot, és ez nyilván azért van, mert – *írni* is öröm.

Vajon miért? Az ókortudomány akadémikus művelését számos, elsősorban tudománytörténeti okból, mindig erős diszciplináris fegyelem jellemezte, aminek, pozitívumai mellett, mostanra az árnyoldalai is kiütköznek. „A tudni nem érdemes dolgok tudománya": a nyugatos Hatvany Lajos bizonnyal igazságtalan, mindamellett szimptomatikus minősítését (1908) saját kora hiperpozitivista klasszika filológiájáról – még ma is sok laikus osztja. A nagy elődök munkásságát őrző szakirodalom szinte a legapróbb részkérdésekben is áttekinthetetlenné duzzadt, ezért aztán egyszerre kezelhetetlenül szerteágazó és elképesztően redundáns. Könyv könyvet, tanulmány tanulmányt szül, a szent bibliográfia rémuralmáról ma már gyanítható, hogy mindenekelőtt önszaporító hatalmában gyökerezik. Ez kevéssé kedvez az önálló megközelítéseknek, a tudományos pályára való felkészülés ideje sok évvel az egyetem elvégzése utáni időkre tolódott ki, egy kutató 35-40 éves kor alatt legföljebb nagyon kivételes esetben vétetik egész komolyan. A bejáratott, szinte kötelező tématípusokat meghatározott, tradicionális logikai sémák, érvelési, gondolkodási sztereotípiák és beszédmódok szerint, nyomasztó méretű hivatkozási-legitimációs bázist mozgósítva illik megközelíteni; bizonyos diszkurzusmódok hallgatólag tilalmasak, legfeljebb extravaganciaként a tudomány perifériáján toleráltatnak. Az említett és nem említett kötöttségek a nagyvilágban mára érezhetően sokat oldódtak, ám nálunk még mindig erősen hatnak. (Ehhez járul az egész dolog – itt csak mellékesen említhető – exkluzivitása, ami részben oka, részben azonban következménye e helyzetnek, és aminek ilyenformán az ókortudós az áldozata is, meg felelős is érte; a tudományszak barátságtalan társadalmi közege, művelőinek rossz közérzete, s abból fakadó alkotói pszichózisai, a gyatra anyagi, erkölcsi támogatottság, az alaptantárgyak [latin, görög] mostoha kezelése a közoktatásban stb.)

Ilyen belső-külső helyzetben született meg az ÓKOR. Szerzői, tudva, öntudatlanul, úgy vetették papírra cikkeiket, mintha az (igen fiatal átlagéletkorú) szerkesztői gárda a maga kéréseiben a tudós kollégák saját legmélyebb hiányérzetét, igényét és vágyát

fogalmazta volna meg. Írásaik hangvételét legtalálóbban a *felszabadult* jelzővel illethetnénk: nagyon is megköveteltetik az elmélyült munka, a korrekt tudományos színvonal, de nem kell, nem is igen lehet befutni a diszciplinában egyébként bevett nyomasztó, fárasztó, s részben fölösleges, mégis kötelező tiszteletköröket; szinkronban illik lenni az újabb kutatási eredményekkel, de nem kell feneketlen lábjegyzettengereken átlábalni; szabad megfogalmazni titkos, mindeddig csak belül dédelgetett új elgondolásokat. Aminek persze titokban minden szerző örül, és ez az öröm teljes mértékben átjön, megérinti az olvasót. Aki itt szóhoz jut, az megfogta az olümposzi istenek lábát, mert alkalma nyílik *szenvedéllyel* beszélnie – arról, amiért egykor régen ezt a kevés külső sikerrel kecsegtető pályát választotta, arról, amit máskor szemérmesen leplez a kötelező tudományos objektivitás; alkalma nyílik *szeretettel* szólnia, szeretettel a szakma, szeretettel aktuális témája, szeretettel – igen – az olvasó, a mindeddig egyszerűen *nem létező* s most végre megtalált olvasók iránt. *Öröm, szeretet, szolgálat:* ezeket érezzük az ÓKOR kimondatlan kulcsszavainak. Az interdiszciplináris elgondolás másik, nem kevésbé örvendetes következménye, hogy több olyan szerző is megszólal, akik egyébként nem, vagy nagyon ritkán publikálnak. Vagy mert ama bizonyos tudományos zöldfülűek kategóriájába tartoznak (PhD-sek, tehetséges egyetemisták), vagy mert nem vállalják a vázolt lehangoló helyzet harcait, vagy mert a periférián, kis vidéki múzeumokban és más, kevéssé publikációképes munkahelyeken dolgoznak, vagy egyszerűen azért, mert a „magas" tudomány elfeledte, és még soha senki nem kérte meg őket ilyesmire. Itt viszont bátorítanak, kérnek (és *megköszönnek);* felkérik, ha kell, kérlelik, ha kell, körüludvarolják a kiszemelt szerzőket, és mindenki, kicsik és nagyok munkájával azonos módon, tisztelettelteljes kritikával bánnak. Sőt, mivel ilyen nagy súlyt helyeznek a képző- és iparművészetre, a tárgyi emlékekre, az anyagi kultúrára, a számos régész, muzeológus mellett olyan szerzők színesítik a lapot, mint a bőripari tervező, aki történetesen a szarmata viselettörténethez ért, a kelmefestésben használatos növényeket bemutató kertészmérnök, vagy a restaurátor, aki egy pannóniai sírmellékletként előkerült gyönyörű arannyal átszőtt kelme előállításának korabeli technológiáját a szó szoros értelmében *rekonstruálja:* megszövi hasonmását maga készítette anyagokból, és, talán kevésbé verzátus tolvajnyelven, ám a textília szerelmesének megható műgondjával ad számot erről.

Az ÓKOR főbb állandó rovatai a *Tanulmányok,* a *Régészet,* a *Múzeum* és a *Könyvek.* A tanulmányok többsége a szám témájához kapcsolódik. A hazaiak mellett külföldi szerzők írásai is megjelennek avatott fordításban, de, igen helyesen, csak akkor, ha különösen érdekfeszítő tudományos csemegével szolgálnak. A *Régészet* rovatban főleg archeológiai újdonságok kapnak helyet, a *Múzeum*ban fővárosi, vidéki és kivételképpen aktuális külföldi kiállítások ismertetői. Valamennyi igazi kedvcsináló, mégis hadd emeljük ki közülük a soproniakról szóló három cikket, melyek nem elszigetelten beszélnek a múzeumok anyagáról, hanem életszerűen elhelyezve azt a város ma látható régészeti környezetében (2003/2–3., 69–75. o.). Az olimpia alkalmából Athénban nemzetközi összefogással megrendezett versenytörténeti kiállítás rövid ismertetése (*Agón:* 2004/2., 86. o.) időszerűségével hat. Már esett szó az újabban elindított műtárgyismertetőről és a *Múzeumkatalógus*ról; az utóbbiban a kiállítások mellett progra-

mokat is reklámoznak, például Aquincum római kori tavaszünnepét, a *Floraliát*, a szombathelyi antik karnevált *(ludi Savarienses)*, nyári ókor-táborokat. A *Könyvek* rovatában csupán egy-egy jól megválasztott kötetet értékelnek részletesebben, az adott időszak számos többi újdonságát pedig röviden, tömören ismertetik. Itt is, akár az egész folyóiratban, helye van mind a kritikának, mind a vitának. Példa rá az *Ókori keleti történeti chrestomathia* új kiadásának bírálata (2004/3., 87–89. o.), vagy az a kettős recenzió, melyben *M. von Albrecht* magyarul megjelent *Római irodalomtörténet*ének első kötetéről polemizál a filológus-irodalmár szerzőpáros (2004/1., 72–75. o.). A vita azért mintaszerű, mert arról szól, ami minden efféle munka legelső kérdése kell, kellene legyen: mi az (ókori) irodalomtörténet-írás fő feladata a 20–21. század fordulóján? A felgyűlt hatalmas tudásanyag rögzítése-e, avagy a mozgatása-mozgósítása, azaz hogy létező, *élő* műveket – s nem a modern olvasó számára valójában nem létező, mert olvasás tárgyát nem képezhető, a maguk korpusszerűségében megragadhatatlan *élet*műveket – olvasni, érteni, értelmezni segítsen? A választékot alkalmi rovatok gazdagítják. A *Kortárs tükör* és a *Színház* ókori vagy ókori témájú drámák mai előadásairól ad kritikus ismertetést; az *Európa*-számban feltűnő, remélhetőleg folytatódó *Okuláré* tudománytörténeti különlegességeket, a *Dialógus* izgalmas beszélgetéseket ígér vezető ókortudósokkal, a *Textus* másutt nem olvasható szövegérdekességek fordítását közli.

A folyóiratban, az interdiszciplináris igénynek megfelelően, érvényesül az az ókortudományt ma már általában is jellemző tendencia, hogy a kutatók egyre inkább támaszkodnak modern diszciplínák, a szociológia, lélektan, hermeneutika, általános nyelvészet, kommunikációelmélet eredményeire, és egyáltalán, a többi tudományra. Az orvostudomány szerepe e tekintetben hagyományos, de a szerzők beszámolnak a paleoantropológia, paleopatológia (emberi leletek tanulmányozása orvosi szempontból), archeozoológia (régészeti állattan) sikeres hasznosításáról is: csupa olyan tudományágéról, melyeknek nemrég még a nevét is alig hallottuk az ókorkutatás háza táján. Az irodalomtörténet, történelem, régészet, jog-, vallás-, kultúr- és neveléstörténet tradicionális témái mellett olyanok kerülnek előtérbe, mint például a kommunikáció, az uralkodói hatalom legitimálása érdekében kifejtett propaganda és működésmechanizmusa, valamint a feliratos és képzőművészeti emlékek értelmezése ebből az újszerű aspektusból, vagy a modern jelelmélet hasznosítása a viselettörténeti vizsgálatokban.

A nyitó szám (2002/1.) témája: *Birodalom*. A választás kétszeresen is szerencsés. Először azért, mert a birodalmiság mind eszmeként, mind történelmi faktumként valamennyi szóban forgó kultúra, Mezopotámia és Egyiptom, a görögök, Karthágó és Róma közös ügye. Így lehetőség van olyan alapvető kérdések tárgyalására, amelyek egyrészt messzemenően alkalmasak arra, hogy egy antikvitásról szóló folyóirat bevezetőjéül szolgáljanak, másrészt későbbi korokban sem veszítenek aktualitásukból: civilizáció, haladás és hatalom; államiság és birodalom; polisz, birodalom és világbirodalom viszonya; a birodalomként definiált változatos ókori képződmények földrajzi, gazdasági, politikai, kereskedelmi, szociológiai s nem utolsósorban vallási, világszemléleti tényezői, valamint a mindezeket kísérő, megjelenítő ideológia és propaganda térben-időben sokféle formája; hatalmi centrum és periféria, birodalom és külvilág kapcsolatai, konfliktusai és így tovább. A szám két nagy ívű történelmi tablóval kezdő-

dik. Az egyik *Az első kiérlelt világbirodalom* mezopotámiai kialakulását, virágzását és hanyatlását kíséri végig a 3. évezredtől Asszíria I. évezredi felemelkedéséig. A másik, a *Birodalmak árnyékában* című cikk szintén sok századot fog át; a kezdetektől egészen a Kr. e. 2–1. évszázadig, a római hódításig tekinti át azt a küzdelmes folyamatot, melynek során a történelme jelentős részét külső és belső (Athén, Spárta) hatalmak fenyegetettségében megélő görögség igyekezett *mégis* megőrizni legsajátabb szellemi tulajdonát és lényegét: szabadságeszményét. A legtartósabb, Európa későbbi történetét is nagyban meghatározó ókori hatalom kétségkívül a római volt, több tanulmány szól róla. Szerzőik a birodalmi ideológiát, annak nagyon is ambivalens irodalmi reflexióját, Róma és Karthágó, majd Róma és Egyiptom kapcsolatait és konfliktusát elemzik. Az időbeli távolság egyfelől ugyan számos fontos adatot homályba borít, ám másfelől olyan rálátást biztosít a mai kutató számára, amely talán lehetővé teszi általánosabb érvényű mozgástörvények óvatos megfogalmazását – a birodalmak nagysága és belső stabilitása között fennálló örök antagonizmusról, az ilyen államalakulatok irányításához szükséges hatalmi és közigazgatási struktúrák természetéről, a megteremtésükért vívott küzdelmekről, mobilitás és letelepedés, nomadizálás, vándorló életmód és városlakó kultúra viszonyáról. A *Könyvek* rovatában a tárgyhoz illő recenziót olvashatunk egy *Nagy Sándor*-monográfiáról.

A következő szám (2003/1.) *vegyes* témájú. *Kultúrtörténeti* tanulmány nyitja a görögrómai szexualitásról. A szerző az antik erotika irodalmi, képzőművészeti, orvostörténeti forrásain kívül a korai kereszténység megnyilatkozásait is figyelembe veszi; utal az ismert tilalmakra, s felhívja a figyelmet arra az érdekes jelenségre, hogy a hitvitázó és hagiografikus iratok a nemi viselkedést illető súlyos vádakat először épp a kereszténységhez közeli (a cikkben pontatlanul „keresztény") eretnek csoportok, ariánusok, manicheusok ellen hangoztatták. Két *történelmi* tárgyú írás kapott helyet a számban, az egyik az asszír királyi hatalom propagandagépezetét, a másik a perzsák felett aratott szalamiszi tengeri győzelmet megörökítő görög emlékműveket tárgyalja. Három cikk képviseli a *vallástörténetet*. A *Kirké*, melynek szerzője az Odüsszeia néhány jelenetét, a varázslónőnek a főhős életében játszott szerepét értelmezi újra, ötletességével tűnik ki. A világszerte ismert magyar vallástörténész, Kerényi Károly *Ariadné*-tanulmányának értékét az is növeli, hogy itt jelenik meg először magyarul. A számunkra legizgalmasabb írás szerzője a *Mithras-kultusz* eredetét nyomozza. A birodalomszerte, így Pannóniában is elterjedt misztériumvallás névadójának hagyományosan az ősi, indoiráni Mithrát tartották. Csakhogy a néven kívül gyakorlatilag nincs közös pont az ezen istenség alakja, tisztelete és a későbbi európai-római birodalmi kultusz között, melynek tartalma igencsak homályos, dacára annak, hogy központi motívumának, a bikaölés jelenetének ismert ábrázolása sok-sok száz példányban maradt ránk. A szerző beszámol e kép szimbolikájának újabb megfejtéséről, hozzátéve, hogy a kultusz névadója aligha az ősi Mithra istenség, amint eddig gondoltuk, inkább talán egy Kr. u. 1. században élt ember, maga a vallásalapító volt. Sőt, kilétére, társadalmi helyzetére, vallási, bölcseleti műveltségére nézve is van javaslata, eszerint vámos (!), vámtisztviselő lehetett, aki nemcsak a hellenisztikus görög munkákat vagy Platónt ismer(het)te, de a Septuagintát s talán korai keresztény iratokat is. Mint mindig, itt is kiemelt helyet kapnak a tár-

gyi emlékek. Ennek része az a tüzetes beszámoló, melyet az *olaszországi (San Potito) római császárkori villa* feltárásán dolgozó két magyar régész munkájáról olvashatunk. *A Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállításának* ismertetője (54–57. old.) sokkal többet nyújt annál, amit ígér. A szerzőpáros végigvezet a termeken, bemutatja a tárlatrendezés szokatlan, életszerűséget imitáló, a kiállított darabok és a néző közötti látható-láthatatlan korlát lebontására törekvő módszereit. Ám mindezt úgy intézik, hogy az olvasó elgondolkodjon a *múzeum* mint olyan „filozófiájáról", kezdve a „ki-állítás" eleve mélyen problematikus fogalmával, folytatva tárgy és szemlélő lehetséges kapcsolatával, a dinamikus, életképszerű, interaktív megjelenítés, a tapinthatóság szerepével a múltnak – vagy bármi ismeretlennek – a megismerésében, a tárgy és az általa reprezentált hajdani valóság, jel és jelentett viszonyával, vagy éppen a kétféle, főleg esztétikai szempontú, illetve a megismerést fő célként szolgáló kiállítástípus különbségeivel.

Az *orvoslás*-szám (2003/2–3.) ismét rendkívül változatos. Környezetszennyezés és településhigiénia, járványtan, a természetgyógyászat útjai, a betegség felismerésének módjai, a gyógyító álomról és nevetésről alkotott elképzelések, valamint ezek kapcsolata a vallással és a kvázi-vallási jelenségekkel (mágia, számmisztika), egyes drágakövek gyógyerejébe vetett hit, csodás gyógyulástörténetek – mindez megtalálható itt. *Az antik fiziognómiai nézeteket* taglaló cikk küllem és egészségi állapot összefüggésének koncepcióját elemzi, egy másik *a régészeti leletek orvostörténeti tanulságait. A pestis az ókorban* című tanulmány a járványok terjedésének törvényszerűségeivel, pusztítás és felgyógyulás arányának, a vonatkozó korabeli számadatok megbízhatóságának kérdőjeleivel ismertet meg. Különösen elgondolkodtatóak a cikkek egyes elméleti felvetései. Például *a római kor településhigiéniáját*, a városok elképesztő méretű környezetszennyezését ecsetelő tanulmány írója, miközben korrigálni igyekszik hamisan idealizált ókorképünket, olyan általános problémákig jut el, mint a modern ember szemlélete az antik világról általában, a gazdasági, társadalmi, kulturális felemelkedés és a környezetszennyezés összefüggése, ember és természet viszonya az ókorban. Problematikájával az utóbbihoz is kapcsolódik az antik és modern tudománykoncepció termékeny összevetése az *Orvoslás az ókori Mezopotámiában* című írás elején.

Ha van olyan ókori vonatkozású téma, amely iránt szinte minden olvasó érdeklődik, akkor a ruházkodás, a test-, viselet- és ékszerkultúra, a divattörténet, a szépségápolás kétségkívül ilyen. Az *Öltözködés* című szám (2003/4.) bőségesen kielégíti ezt az igényt, sőt jóval többet nyújt. Nemcsak megismerkedhetünk mindeme érdekességekkel Mezopotámiától a római divaton keresztül a barbár népek viseleteiig, hanem ezeken túlmutató kérdéseken is elgondolkodhatunk. Ilyen a külső megjelenés leírásának jelentősége, a viselet szimbolikus értéke a görög és római eposzköltészetben *(Aeneas haja), a szövés-fonás* mint az erkölcsös nő ismérve és az ideális női életmód jelképe, a viselet kommunikációs funkciója, jel-értéke, összetett társadalmi jelentéstana, összefüggése – a technikai feltételeken kívül – az adott társadalom hagyományrendszerével, viselkedés-, különösen szexuálisviselkedés-kultúrájával *(Mezopotámiai öltözködés)*. A *Római ékszerek* című írás szerzője az ékszerfajták ismertetésén túl azt is megmutatja, hogyan szól bele a történelem a divatba. Pannónia 2–3. századi romanizációjának felgyorsulása után a provincia erőteljes bekapcsolódása a Birodalom kereskedelmi életébe az ék-

szerviselet gyors megváltozását is magával hozta: ekkortól váltják fel az olcsóbb anyagú, egyszerűbb kivitelű kelta típusú ékszereket római divatú csecsebecsék.

Az *Utazás*-számnak már a címszavai – utak, hajók, kocsik – jelzik, hogy az itt szóba kerülő főbb témák gyakorlati fontosságuk mellett jelképes értékkel is rendelkeznek. Bizonyára ez is magyarázza, hogy három irodalmi elemzés nyitja a kötetet. A hajómotívum minden mennyiségben megtalálható, a technikai vonatkozásoktól kezdve a hajószimbolikáig. Az első cikk írója újszerűen elemzi Horatius nevezetes hajóversét: eszerint a korábbi értelmezésekkel szemben az ódában nem „az állam hajójáról", inkább *a szerelmi költészet hajójáról* van szó. Ám azért a régebbi megoldásokat sem lehet egyszerűen tévesnek minősíteni: az értelmezés sokasága az efféle szimbólumok eredendő többértékűségének is köszönhető. A *Vándormesék* cím alatt két önálló, mégis szorosan összefüggő cikket olvasunk, melyekben az egyetemista szerzőpáros az utazásmotívum szerepét elemzi Ovidius elbeszélői technikájában, továbbá a földrajzi tér és mitikus-szimbolikus tér kapcsolatát az *Átváltozások* egy-egy jelenete alapján. *Az apostolok utazásai az apokrif cselekedetekben,* bár egészen más, vallási tárgyú, egyebek közt az apostoli utak két fő funkciójáról, a gyülekezetek közötti kapcsolattartásban és a misszióban vitt szerepéről szól, annyiban mégis kapcsolódik a *Vándormesék*hez, hogy szintén az útmotívum szerkezetformáló erejére hívja fel a figyelmet: az *acta* típusú posztbiblikus iratok a hősök tetteit az utazás vezérfonalára felfűzve adják elő. Persze a gyakorlatiasabb témák sem kevésbé érdekesek, így a Római Birodalom kb. 80-100 ezer kilométernyire becsült úthálózatáról, a pannóniai útfeltárásokról, a hajó- és kocsitípusokról, építésük technológiájáról, az antik térképekről szóló, vagy a görögök, ibérek és gallok lakta Hispániát, az ókor egyik példaértékű multikulturális régióját bemutató cikk. Az utóbbi azért is izgalmas, mert ezt a térséget, nyilván geopolitikai helyzete miatt, később, a középkorban is a kultúrák keveredése, zsidók, keresztények és muszlimok együttélése jellemezte.

2004 tavaszán, Magyarország EU-csatlakozásával egy időben jelent meg az ÓKOR *Európa*-száma. „Mondhatnánk: ahogyan manapság az európai integráció nem kis mértékben a nyilvános médiumok produktuma, amelyek ezt a folyamatot állandó figyelemmel kísérik, és jelentőségét nap mint nap igyekszenek az emberek fejébe és szívébe beoltani, ugyanúgy erősödött Rómában a császári hatalom és ezáltal maga az Imperium Romanum az akkori nyilvános médiumok, így többek között a képzőművészet és az irodalom idevágó ágazatai vagy a pénzverés befolyása révén." A Németországban élő, gyakran hazalátogató magyar professzor szavait idéztük a *Római császárok és feliratos emlékek. Antik „médiumok" a hatalom szolgálatában* című cikkből (34. o.). Ám ez csak egyik az olyan témák közül, amelyek alkalmat adnak a szerzőknek, hogy Európa sokoldalú, geopolitikai, történelmi, kulturális, vallási egységének genezisét tanulmányozzák. A szám, filológusokhoz illően, nyelvészeti, nyelvtörténeti megközelítéssel, a kontinens nevének eredetét taglaló cikkel kezdődik, és vallástörténettel folytatódik: az *Európé szerelme* című írás megismertet a névadó fóniciai királylány mitikus történetével, isteni elragadásával, a földrészek, Ázsia és Európa érte folytatott, jelképes értelmű vetélkedésének irodalmi, képzőművészeti ábrázolásaival. Az *Epyllionról* a kiseposz európai irodalomra is átörökített elbeszélésformájának, ha tetszik, műfajának ismérveit kutat-

ja; szó esik az európai irodalom, zene és képzőművészet olyan vándor témájáról, mint *Orpheus és Eurydiké* története. A *Józsué és a görögök* című cikk szerzője egyéb párhuzamok mellett mélyértelmű hasonlóságot lát a vesztes ai csatát követő ismert bibliai jelenet, a vereségért felelős vétkes felkutatása (Józs 7,16–21) és a görög logika felosztási metódusa, definíció-, illetve fogalomalkotási módszere között. A gondolatmenet a zsidóság és a görögség kelet-mediterráneumi megjelenéséig, a Kr. e. 2. évezred első feléig, a két kultúra közös közel-keleti közegéig, gyökeréig, avagy bölcsőjéig nyúlik vissza, előrefelé pedig addig az időig ível, amikor, sokkal később, a 4–3. század hellenisztikus Alexandriájában ismét szoros közelségbe kerül a két nép: bármennyit olvasunk, hallunk is *ellentéteikről, ismeretlenek* mégsem voltak egymásnak, „hiszen valamilyen értelemben ugyanott nevelkedtek" (26. o.). A császári feliratokról szóló, imént idézett írás szerzője a Római Birodalom kohéziós képességének titkát kutatja, azt kérdezi, mi lehetett az az erő, amely ezt a képződményt – vagyis voltaképpen Európát – mint területi, politikai és kulturális egységet még az ókor után is oly sokáig összetartotta. Nos, mondja, ez az erő semmi esetre sem (csak) a katonai hódítás. Összetevője a fejlett úthálózat, a kereskedelem, a nyelv, valamint a sajátos tömegtájékoztatás, a buzgón terjesztett propagandisztikus feliratok, a közös pénzfajták. Hasonló szerepet játszik benne a római és helyi vallási és képzőművészeti motívumok szintézise, az ókori értelemben vett kolonizáció, a római településmodellek és épülettípusok exportja, s általában az életmód csábítása, a *mutatis mutandis* ma is igen vonzó, úgynevezett mediterrán életstílus lelkes utánzása.

A főtémához lazábban kapcsolódó írások közül egyetlen rövid ismertetést emelünk ki. Arról a Kr. e. 6. századi *etruszk szenelő tál*ról szól (parázstartó), melyet a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének *Az évszak műtárgya* című kamarakiállításán 2004 tavaszán mutattak be (82–83. o.). Nemcsak az ismertetett darab hordoz esztétikai értéket, a maga módján ezt teszi a róla szóló írás is. Mondhatni filmszerűen közelít tárgyára. Madártávlatból, az etruszkok kilétére, társadalmi szerveződésére, városaira, görög, itáliai, római kapcsolataira utaló pár szavas röpinformációkkal indul, az érdekelt kerámiaműhely speciális gyártási technikáival, a lelőhely leírásával folytatódik, így jut el magáig a tálig. Az apró részletekbe menő leírás szemmel láthatóvá teszi a tárgy díszítő motívumait, kézzel tapinthatóvá anyagát; mindez az edény történetével és sorsával (datálásával, funkciómeghatározásával) zárul. E sors a hajdani etruszk család nappalijától vezet a gazda melletti nyughelyig, a cerveterii temetőig – innen vetődött el hozzánk. Így kapja ajándékba az olvasó, még ha röviden is, azt a teljes, helyreállított összefüggésrendet és közeget, amelyben e tál egykor létezett, amelyben értelme volt, és amelyet ideális esetben a mai szemlélőnek is eléje, mögéje, köréje kellene képzelnie, ám erre nagyon kevés múzeumlátogatónak van módja. Az alig másfél oldalas írás valamiképp emblematikus módon mutatja fel az egész ÓKOR folyóirat célját, s legmélyebb értelmét is, mert ez a cél nemcsak tárgyak, iratok, leletek, emlékek, hanem egy letűnt kor egyszerre tudományos igényű és életteli újrafelépítésében, rekonstrukciójában áll.

Az ÓKOR azt az ideált valósítja meg, amellyel a honi sajtótermékek kínálatában oly ritkán találkozunk: a tudományos igény, a színvonal, a tárgyilag korrekt megközelítés közérthető, sőt – nem mellékesen – élvezetes stílussal párosul. Ám ennél többről van

szó, az ismeretterjesztői szempont távolról sem merül ki abban, hogy a közönség előtt kevésbé ismert témákról a szerzők világosan, de nem felületesen, nem szájbarágósan írnak, vagy hogy a forrásszövegeket, a fogalmakat, kifejezéseket magyarul is közlik. Két másik, mélyebb aspektusra gondolunk. Az egyik egyfajta szimpatikus, ám nehezen részletezhető beszéd- vagy diszkurzusmód: a tudósok nem az állítólag fennkölt tárgynak állítólag kijáró magasztos, emelkedett, ünnepélyes, hivatalos, rossz értelemben tiszteletteljes, személytelen, elidegenedett és elidegenítő, ellenszenves modorban *értekeznek*, hanem *beszélnek:* nem kövületekről, de életről, jóllehet múltbeli, mégis eleven életről szólnak, eleven emberi hangon, eleven emberekhez. A másik a szemléletformálás, a legnemesebb fajtájú nevelés: a cikkek a számtalan adat, ismeretközlés mellett látni, hallani, gondolkodni tanítanak. Gyakran úgy, hogy nem restellnek elmondani témájuk kapcsán borzasztóan fontos, ugyanakkor pofonegyszerű dolgokat, olyanokat, amelyeket, épp közhelyszerűségük miatt, „tudományos" szakcikkben nem szokás, sőt illetlen dolog leírni, pedig hát, hiába egyszerűek ezek, olykor a legkevésbé sem evidensek. Néhány példa. Az ókori homoszexualitásról tudományos cikkben egyszerűen nem illik leírni azt az evidenciát, miszerint egy dolog az, ahogy a régiek az efféle jelenségekről írtak, szobortak, festettek, és egy másik dolog, hogy mi volt a valóságos helyzet a nemi viselkedés terén. Ugyanis egyáltalán nem tisztázott, s aligha tisztázható kérdés, milyen mértékben szabad készpénznek venni az antik homoszexualitásról beszámoló források anyagát, s mennyiben van szó irodalmi, képzőművészeti toposzról. „Hasznos, ha az olvasó magában előre tisztázza ezt a különbséget" – javallja *A görög homoszexualitás* című könyv recenzense, teljes joggal. Mert milyen sokszor kezelnek mégis tényként egy-egy ilyen költői, a valósággal esetleg köszönő viszonyban sem lévő nyilatkozatot a tudós tanulmányok, így az ismertetett monográfia is! Hasonlóan szemléletformáló az *Orvoslás*-szám említett cikkének *(Orvoslás az ókori Mezopotámiában)* gondolata az ókori és mai tudományfelfogás eltéréséről. A szerző megvilágítja, micsoda képtelenség az a hagyományos nézet, amely az ókoriak természettudományos ismereteit afféle vállveregető modorban, csupán „csíra" minőségükben tekinti, azért dicséri a régieket, mert lelkük ártatlanságában már „megsejtettek" úgymond „valamit" abból, amit mi – na persze náluk sokkal jobban – tudunk; utal rá, mennyire helytelen az antik tudáskincsből notóriusan csak azt értékelni, ami racionális vagy empírikus, ami igazolható – ahelyett, hogy meglátnánk, hogy ők *mást* tartottak fontosnak tudni. Mi hát a tudás, mi a tudomány? – teheti fel magának ezek olvastán az ókorban kevéssé jártas érdeklődő is a fontos kérdést. Ugyancsak ide tartoznak a múzeumi kiállítás elveiről vagy a külső, a viseletleírás helyiértékének az ókori epikától a 19. századi regényig ívelő változásáról szóló sorok és számos hasonló. A szerkesztők az ilyen gondolatokat remek érzékkel emelik ki mintegy kedvcsinálóul, s illesztik a tartalomjegyzék után, az első lap belső oldalára.

Ezzel elérkeztünk a lap külalakjához, formájához, amit az ÓKOR esetében igazán nem szívesen hagyunk a recenzió végére. A gondos, olykor rendkívül ötletes formai megoldások maximálisan szolgálják a jelzett célokat, szolgálják az olvasót, vagyis – inkább így kell mondjuk – *kiszolgálják*, minden elképzelhető módon. Ennek része nemcsak a legfontosabb mondatok kiemelése az első lapon, de az az újszerű forma is, hogy

a témához tartozó ókori szövegeket a tanulmányok szövege mellett, azokkal párhuzamosan, a margón közlik. Aminek csak egyik előnye az, hogy a megkeresés fáradságától kíméli meg az olvasót, aki, tartunk tőle, magától nem tenné ezt meg, esetleg éppen nem tart a háznál klasszikus auktorokat, nehezen vagy, az egzotikus nyelvek, a töredékek, a lefordítatlan források stb. esetében, egyáltalán nem férne hozzájuk. Előnye az is, hogy miközben kiszolgál, étvágyat csinál az eredeti művekhez, az olvasónak esetleg kedve támad, hogy a margón kiemelt rész után annak szövegkörnyezetét is, netán az egész művet elolvassa. És újabb előny, hogy itt a témára vonatkozó textusokat együtt kapja meg. Keveseknek van egyszerre a fejében, mely művek mely részletei szólnak például a járványokról: itt egymás mellett találjuk a Trója alatti járványos kór leírását az Iliászból, az athéni, majd az attikai pestisét Thuküdidésztől, a császárkori itáliai és bizánci ragályt Tacitus és Prokópiosz tollából, az egyiptomi járványt, az ötödik csapást a Bibliából (2003/2; 10–16. o.). Ez az ötletes, szolgálatkész, abszolút olvasóbarát szerkesztési elv végigkíséri valamennyi számot. A cikkek elején bemutatják a szerzőket munkahelyükkel, kutatási területükkel. A megjelentetés roppant pénzügyi nehézségei dacára pazarul nagyvonalú az illusztrációk tipográfiája. Bőven közölnek képeket a műtárgyakról, feliratokról, lelőhelyekről, szemléletes sematikus rajzokat, táblázatokat, térképeket, rekonstrukciókat hoznak; mindezt pontos forrásmegnevezéssel és érthetően: a feliratok, érmék, ékszerek képét felnagyítják, hogy a szövegek, ábrázolások, minták, köriratok jól láthatók, olvashatók legyenek. Mintaszerű a szöveggondozás, sajtóhiba elvétve akad. Az első-hátsó, külső-belső borítók színes fotói mind gyönyörűek, gyakran művészíek, és szintén jó nagy méretűek.

E sorokat követően, szeptemberben jelent meg az ÓKOR újabb, vegyes témájú száma (2004/3.), a következő az év végére várható, témája a *Lakoma:* étkezéskultúra, asztalközösség, kommúnió. A folyóirat *ára* 790 forint, éves előfizetés 2530 forint. *Kapható* a nagyobb könyvesboltokban, például: Atlantisz Könyvsziget (1052 Piarista köz 1.), Budapesti Teleki Téka (1088 Baross u. 1.), Filagora Könyvesbolt (1088 Üllői út 2-4.), Helikon Könyvesház (1065 Bajcsy-Zs. u. 37.), Írók Boltja (1061 Andrássy út 45.), Osiris Könyvesház (1053 Veres Pálné u. 4–6.), Pont Könyvesbolt (1051 Nádor u. 8.) stb. Néhány szám visszamenőleg is beszerezhető az ELTE Jegyzetboltjában (1052 Múzeum krt. 6.); vidéken a Sziget Könyvesbolt árusítja (4032 Debrecen, Egyetem tér 1.). *További információk* (megrendelés, terjesztés stb.): www.ookor.hu.

Dér Katalin

Megjegyzés egy folyóiratról

Egy keresztyén lélek az ókorban kétszeresen is az idők teljességét látja. Egyrészt a megtestesülés csodája okán, másrészt egy pozitivista színezetű megközelítésre támaszkodva: tudni illik, hogy valamennyi jelentős világvallás (némi nagyvonalúsággal, de az iszlám is ide helyezhető) és filozófiai gondolat abban az időszakban gyökerezik. Ráadásul az egyház – történeti szempontból – ókori közösség, amely túlélte az ókort, aminthogy a krokodil is túlélte a többi őshüllőt, mert az új viszonyok közt is életképes maradt. S aminthogy a krokodil és az őshüllők között különös a kapcsolat, ugyanúgy a keresztyén számára is sajátosan jelenik meg az ókor.

Ennyit pusztán történeti alapon is el lehet mondani.

Megbecsülöm az olyan ókortudományi folyóiratot, amely tájékoztat és magas színvonalon szórakoztat. Amikor azonban azt olvashattuk, hogy az ókor nem csak a szűkebb szakma számára érdekes, nyomban eszembe jutott, hogy az érdekes szó akusztikája változóban van. Egykor azt jelentette, hogy valami elgondolkodtató. Ma mindinkább azt jelenti, hogy valamihez ugyan nincs sok közöm, de adott esetben szórakoztat. Amikor az ókorra gondolok, számomra talán még a szó eredeti értelme is sovány.

Egyfelől igaz, hogy a magyar nyelvterületen létezik egy ókortudományi folyóirat, amely a szélesebb közönséghez fordul. Másfelől igaz, hogy az ókor sokak számára az idők teljességét is jelenti, s legmélyebb üzenete az üdvösség kérdéséhez kapcsolódik. Ebben a helyzetben a folyóiratnak a lényegre kell törekednie, s támasztható vele szemben egy olyan elvárás, amit egy szorosan vett szakfolyóirattal szemben nem támasztanék.

Könnyű beszélni arról az ókorról, amely gyakran piszkosan emberi. S könnyű beszélni arról az ókorról, amely kuriózumok tárháza. Számunkra, a krokodil számára, az az ókor fontos, amely minden – már akkor is létező – agyaskodással szemben rendületlenül élte alapigazságát: hogy a vallás és az élet ugyanaz. S bár az egyes megjelenési formák változékonyságát és bűneit talán nem tudta helyesen felmérni, mégis ez az egyetlen ókor, amelynek a mondanivalója ma is fontos, eleven. S amelyet, a dolog természeténél fogva, legföljebb részlegesen, egyoldalúan tudtak megszólaltatni a legnagyobb kutatók is.

A magyar szellem történetében volt egy jelentős kísérlet, amikor az ókor örökségét szinte vallásos áhítattal próbálták átadni a közönségnek. Voltak olyan kutatók és óriási műveltségű népszerűsítők, akik – kimondva-kimondatlanul – felebarátjuk emberi beteljesülését, bizonyos értelemben üdvösségét vélték szolgálni ezzel az örökséggel. Látásmódjuk részben bizonyára korhoz kötött volt: nem mindig tudtak ellenállni annak a kísértésnek, hogy 20. századi eszméket öltöztessenek – jóhiszeműen – ókori köntösbe. Ami azonban az igényt és a célkitűzést illeti, abban lehet tőlük tanulni. Még akkor is, ha napjainkban sokkal összetettebb, sokkal mélyebb vallásfelfogásra lenne szükség, amely már nem merül ki a – főleg görög – mitológia ideologikus vagy lélektani megközelítésében.

Boldog lennék, ha ilyen átgondolt, a történelem és a lélektan tapasztalatain érlelt vallásfelfogás jelenne meg – főleg közvetett módon, rendezőelvként – egyetlen ókor-népszerűsítő folyóiratunkban. Kiérlelése óriási munka volna, de megadná a vállalkozás méltó súlyát. Nélküle talán megszökik a szellem, s ez olyan veszteség, amelyért a jószándék, a naprakészség és az olvasmányos tálalás bizony sohasem kárpótolhat. – A szerk.

Ókeresztyén régészetünk

*Dorottya Gáspár: Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary.**
(BAR International Series 1010, Oxford, 2002, 311. o., figures, maps, plans, drawings, black and white photographs, 397.)

Mint az alcímből kiderül, ez a könyv Pannónia provincia északi részének – Pannonia Prima és Pannonia Valeria – ókeresztyén leletanyagát tárgyalja. A kézirat első változata már 1994-ben elkészült, de a szöveg a későbbiekben újraíródott, és friss adalékokkal bővült, részben a dél-pannóniai ókeresztyén anyagra tekintettel, amelyet ebben az időszakban tettek közzé. Néhány technikai nehézség miatt – itt főleg az angol fordítás megszületésére gondolunk – nyolc évbe telt, amíg ez a nagyon várt könyv a nyilvánosság elé került. Igaz, most megkülönböztetett figyelem fogadta.

Főleg azon kutatók számára, akiknek – hozzám hasonlóan – Dél-Pannónia ókeresztyénsége a szakterülete, a provincia északi részének emlékanyaga nélkülözhetetlen a déli rész ókeresztyén korszakának jobb megértése szempontjából. Csak akkor remélhetjük, hogy a keresztyénség elterjedésében, valamint a déli és az északi rész tárgyi hagyatékának formavilágában meglévő szembeszökő különbségeket és látszólagos logikátlanságot megértjük, ha egységes egésznek tekintjük a provinciát. A kérdés lényege abban rejlik, hogy amíg a déli rész viszonylag gazdag a feliratokban (többségüket a legkeletibb terület őrizte meg, amely ma Észak-Horvátországhoz tartozik), egyéb leletanyaga szegényes. Ezt a furcsaságot még erősíteni látszik Észak-Pannónia úgyszólván fordított helyzete gazdag tárgyi anyagával és a szövegemlékek hiányával. A különbség különösen az építészet terén szembeszökő: az emlékek csaknem teljes hiánya Észak-Horvátországban, ezzel szemben a viszonylagos bőség Nyugat-Magyarországon. Olyan könyvnek, mint amelyet most mutatok be, vagy abban kell segítenie, hogy tisztázódjék e különös helyzet történeti háttere, vagy esetleg azt kell bizonyítania, hogy ez a helyzet téves előfeltételezéseken alapul. Szembeötlő az is, hogy Észak-Pannónia ókeresztyénségéről milyen tekintélyes mennyiségű szakirodalom született. Ha nem tévedek, a legutóbbi általános áttekintés 1994-ből való (Endre Tóth: *Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen*), de az sem tüzetes összefoglalás. Ráadásul, Gáspár Dorottya – megalapozottnak látszó – véleménye szerint, a magyar területen folytatott korábbi ókeresztyén régészet különböző gyöngeségektől, előítéletektől, egyoldalúságoktól szenvedett, s ez a fogyatékosság a legtöbb magyar kutató munkájában – többé-kevésbé – érezhető. Az ötödik oldalról idézem: „Mostanáig a kutatás nem is egyszerűen hólabdát, hanem inkább szalmaboglyát görgetett, amely az elmúlt hat évtized folyamán halmozódott föl, az egyes művekben sorakozó felszínes megállapítások, a kutatás egyenetlenségei és az érzelmi alapú elfogultság nyomán... Elhatároztam, hogy ellenőrzöm, vajon csakugyan keresztyén-e minden lelet és lelőhely, amit korábban annak véltek... Következetes szigorral megvontam a keresztyén jelzőt minden olyan lelettől és lelőhelytől, amelynek nem keresztyén

* Ez a recenzió angolul készült és jelent meg az *Arheološki Radovi i Rasprave* 14 2004, 335–340. folyóiratban. – *A szerk.*

mivolta nyilvánvalóvá lett, vagy legalábbis keresztyén léte bizonytalanná vált." Gáspár Dorottya szerint a korábbi szakirodalomból Mócsy András műve (1990) emelkedik ki, amely – ellentétben az imént bírált írásokkal – szemléletmódjában tárgyilagos, álláspontjaiban pedig óvatos. Tanít és ösztönöz, a kritikus kérdéseket őszintén vázolja, s mindeközben megszívlelendő megoldási javaslatokkal áll elő. Gáspár Dorottya – Mócsy nyomán haladva – leszögezi: a fentiekben javasolt célok csak akkor lesznek elérhetők, ha a szakma megalkotja azokat a kritériumokat, amelyek alapján az ókeresztyén anyag pontosan meghatározható. Összefoglalva elmondható, hogy a könyv hiánypótló, kimerítően teljes, és kritikai tanulmányt nyújt az ókeresztyén forrásokról és – különösen – a magyarországi leletekről. Sőt, a könyv többnek tűnik a tárgyak és a tények puszta elemzésénél – jóllehet ez az elemzés körültekintő és messzemenően kritikus –, inkább a történelmi körülmények és a keresztyén nézőpontok összefüggésébe látszik helyezni e tárgyakat és tényeket. Másrészről a recenzió feladata éppen az, hogy választ adjon: vajon a kívánt objektivitás csakugyan megvalósult-e.

A könyv a következő fejezetekből áll: I. Köszönet. II. Bevezetés. III. Rendszerezés, módszer. IV. Kutatástörténet. V. Topográfia – leletek és lelőhelyek. VI. Történelmi értékelés. Az irodalomjegyzék önmagában is figyelemre méltó: a több mint kilencszáz cím világosan beszél a feldolgozott hatalmas anyagról, de a szerző alaposságáról is. A legterjedelmesebb az ötödik fejezet: hatvankettő – betűrendben csoportosított – tételből áll. E tételek a leletekről adatokat közölnek – őrzési hely, származás, szakirodalom, leírás és elemzés –, míg a lelőhelyekről alkalmanként egészen részletes kutatástörténetet, történelmi értékelést és összegzést olvashatunk. Ugyanitt a fontosabb kérdések, épületek és leletek kommentárjait is megkapjuk. Az indító fejezetek (I–IV.) közül a harmadik és a negyedik ismerteti a kutatás célját, tárgyát és módszerét, míg a második fejezet a késő római és a kora keresztyén Pannónia régészetének egy igen fontos kérdésével – nevezetesen az antikvitás és a népvándorláskor megkülönböztetésével – foglalkozik. A szerző helyes úton jár, amikor az egész 5. és 6. századot is a római korhoz számítja, s ily módon az ókeresztyénség tárgyi hagyatékát a késő antik háttérrel eredményesebben tudja értékelni. Nézetem szerint a 3. és a 6. század közti időszak kettéválasztása (római kor a 4. századig, népvándorlás az 5–6. század) a pannóniai régészeti szakma sajnálatos tévedése volt, amely jócskán hozzájárult ahhoz, hogy az ókeresztyénség kutatása hosszú időre zsákutcába jutott. A rómaiak keresztyénsége – bizonyos tanbeli és anyagi megnyilvánulásaiban – különbözhetett ugyan a barbárokétól, általában véve mégis ugyanarról a vallásról van szó, amely a római műveltség alapján fejlődött.

Az V. fejezetben (Topográfia) a leletek és lelőhelyek két csoportra vannak osztva: I. Keresztyén és zsidó leletek. II. Olyan leletek, amelyeket egykor keresztyénnek tartottak, de nem azok. Bár az ilyen felosztás önmagában lehet félreérthetetlen, mégis hordozhat zavaró részletet. A II. csoport ugyanis a kétes, bizonytalan lelőhelyeket és leleteket is felöleli, így a keresztyén és a nem keresztyén tárgyi hagyaték közti különbségtétel – az anyag egészét tekintve – a terminológia szempontjából bizonytalanná válik. Ez a bizonytalanság azonban nem jelentkezik az egyes tételek tárgyalásakor, ahol a szerző részletesen, igen alapos érveléssel fejti ki álláspontját, lehetővé téve az olvasó-

nak, hogy az egyes megállapításokkal és csoportosításokkal kapcsolatban mellette, avagy ellene foglaljon állást. Sajnos, mégis elveszett az a lehetőség, hogy a keresztyén, a nem keresztyén és esetlegesen keresztyén leletek arányát azonnal átlássuk. Az ókeresztyén régészet számára – más diszciplínáktól eltérően – rendkívül sokat mond a lehetséges leletek kategóriája. Meggondolván, hogy a keresztyén anyag meghatározásának kritériumai tisztázatlanok, nem várható el mindenkitől, hogy Gáspár csoportosításával mindenben egyetértsen – bármilyen részletes és alapos is a szerző érvelése. Magam is kétségesnek tartom jó néhány tárgy besorolását, de most csak néhány példát említek. A gyűrű (28.II.a.) a chi-rho ligatúrával – véleményem szerint – keresztyén emlék; függetlenül a formája miatti – bizonytalan – 3. századi keltezésétől.

Ugyanez igaz a SEMPER GAUDEATIS IN NOMINE DEI (11.II.a.) vagy VIV(as) INNOCENTI CUM TUIS IN DEO (12.II.b.) formulákra. Másrészről az olyan leletek, mint a cserépedények töredékei (57.I.c., 57.I.d.) vagy a bronz lámpa (12.I.k.), keresztyén jel vagy jelenet hiányában erősebb kontextuális bizonyítékot kívánnának, s nem elegendő érv, hogy jelenleg keresztyénnek vélik őket. Éppen ezért úgy tűnik, hogy a szerző néhány tárggyal szemben szigorúbb, mint ígérte, más tárgyakkal szemben pedig túlságosan elnéző. Azonban, már korábban megismerve Gáspár Dorottya munkásságát és fölkészültségét, jómagam inkább arra hajlok, hogy hitelt adjak intuícióból fakadó megoldásainak, még akkor is, ha a tárgyi körülmények nem bizonyítanak mellette, netalán ellene mondani látszanak.

Bármennyire is szeretné az ember pontosan vagy legalább megközelítőleg tudni az ókeresztyén épületek és tárgyi emlékek számát a mai Magyarország területén, az emlékanyag meghatározása önmagában mégsem a legfontosabb része a könyvnek. Nagyobb teljesítmény, hogy a szerző minden álláspontot alaposan körbejár, s hogy a leletek és lelőhelyek nagyon aprólékos, lelkiismeretes, szakmai szempontból mintaszerű jegyzékét adja.

A könyv nyilvánvalóan hatalmas erőfeszítést kívánt, s néhány tétel, különösen a jelentős építészeti emlékekkel bíró nagyobb települések, lelőhelyek esetében (például Budapest-Aquincum, Kapospula-Alsóheténypuszta, Kékkút, Keszthely-Fenékpuszta, Kővágószőlős, Pécs, Pilismarót-Kishegy/Castra ad Herculem, Ságvár, Szombathely/Savaria, Tác, Tokod stb.), önálló tanulmányként szerepelhetne a szakfolyóiratok megfelelő hasábjain. Megérdemelten kapott nagy figyelmet az építészet, különösen, ha arra gondolunk, hogy a magyar terület idevonatkozó emlékeinek feldolgozása egy állandó nehézséggel küzdött: különböző típusú, ismeretlen rendeltetésű épületeket gyakran keresztyén kultuszhelyként igyekeztek meghatározni. Mielőtt néhány szót szólnék a szerző eredményeiről, amelyek által megkísérli feloldani az ellentmondásokat, külön is hangsúlyoznom kell, hogy építészettörténeti megállapításai, elemzései és következtetései az épületalaprajzok és -funkciók fáradhatatlan és aprólékos újragondolásán nyugszanak, bár kizárólag már megjelent dokumentációkat vesznek alapul. Igaz ugyan, hogy ez a módszer önmagában új tévedések szülőanyja lehetett volna, azonban nyilvánvaló lesz, hogy Gáspár helyénvaló, okos megjegyzései által ásatási melléfogások és téves következtetések egész sorára derül fény.

A szerző figyelme ebből a szempontból elsősorban a pécsi lelőhelyre, annak főleg a

sírkápolnákban megnyilvánuló (s korábban egyértelműen keresztyénnek tartott) építészeti gazdagságára irányul. Váratlanul és meglepő módon, de a kései római kor magyarországi régészetének fölényes ismeretében, igen ésszerű okfejtéssel teszi kérdésessé a Pécs – Sopianae azonosítást. Lehetséges ugyan, hogy a szerző épületrekonstrukciói nem minden részletükben pontosak (néhány megállapítását csak hitelesítő ásatások igazolhatnák), de az övé az érdem, hogy leszögezi: a múltban néhány ásatást az az előítélet vezetett, hogy a feltárt épület keresztyén. A további értelmezések aztán már ebben a mederben folytak, nemcsak Pécs, hanem más lelőhelyek esetében is. Az előbbit egyébként szívesen összevetették a dalmáciai Salonával, főleg a sírépületei miatt. Gáspár könyvének Pécsről szóló tétele egy másik hasonlóságot is kiemel. Annak ellenére, hogy többnyire csak mentő és nem tervásatások folytak Pécsett, mégis ezekre alapozták messzemenő következtetéseiket és rekonstrukcióikat a város keresztyén topográfiájával és a sírépítmények funkciójával kapcsolatban. Hasonlóan a dán építész, Ejnar Dyggve (egyébként Dalmácia régészetében nagyon érdemes név), miután szórványos és fölösleges szondázásokat végzett Salonában, készített egy topográfiát, amelyet nyilvánvaló tévedései dacára sok éven át használtak, sőt, alapul vettek anélkül, hogy pontosságáról meggyőződtek volna. Gáspár kritikus eszmefuttatásai Pécs korai keresztyén építészetének vitapontjairól szigorúak és egyértelműek; gondolataik által provokálnak, anélkül, hogy a szó köznapi értelmében, rosszízűen is provokatívak lennének. Az ismertető szemszögéből ugyan nehéz megítélni pontosságukat, mindemellett azonban meggyőzőek, és úgy tűnik, hogy világosan bizonyítanak. Pécs ókeresztyén épületeinek számát ugyan radikálisan csökkenti, de újraértelmezései, valamint a régebbi nézeteken alkalmazott korrekciói – akár az építészetről, akár a képzőművészetről legyen szó – mindig találékonyak (például vízvezeték helyett szennycsatorna, a Jó Pásztor helyett Artemis, Éva helyett Venus, Szűz Mária helyett az elhunyt stb.). Legfontosabb azonban, hogy Pécs ókeresztyén örökségének ez az újragondolása világosan megmutatta, milyen nagy szükség van hitelesítő ásatásokra.

A VI. fejezet (Történelmi értékelés) különböző témákat ölel fel: Keresztyén közösségek Pannoniában; Zsidó közösségek; Püspökök; Templomok és (más) keresztyén épületek; Szentek, vértanúk, A vértanúk tisztelete; Eseménytörténet. A pannóniai keresztyénségre vonatkozó tényeket és vitapontokat mindvégig egyetemes történeti összefüggésekbe ágyazza, látóköre imponálóan széles. Nehéz feladat a magyar föld korai keresztyénségének átfogó képét nyújtani, egyszersmind megjelölni és megoldani a rajta lévő ellentmondásokat. Végül is milyennek látszik ez a kép a kritikus újraírás fényében? Most mindenekelőtt a leletek és lelőhelyek puszta számadataira gondolok. A könyvben szép számmal fordul elő olyan épület, amelyet korábban – biztosan vagy feltételesen – keresztyén templomnak vagy keresztyén sírépületnek tartottak, Gáspárnál azonban egyébnek minősül. Közülük nyolc Pécsett, kettő-kettő Aquincumban, Keszthely-Fenékpusztán és Tácott, egy-egy pedig Dunaújvárosban, Kővágószőlősön, Ságváron, Sárisápon, Sümegen, Szentkirályszabadja-Romkúton és Ugod-Dióspusztán található. Többségük – bár korántsem valamennyi – az apszisra tekintettel látszott keresztyénnek. A korábban is, most is keresztyénnek ítélt épületek, valamint a szerző által újonnan idesorolt emlékek együttes száma tizennyolc körül van, ezek templomok

és kápolnák. Aquincumban, Kapospula-Alsóheténypusztán, Kékkúton, Keszthely-Fenékpusztán, Pécsett, Pilismarót-Kishegyen, Sümegen, Szentendrén találhatóak, de van egy vitatható lelőhely is, Tokodon. Dél-Pannónia hasonló emlékeihez képest látványos a különbség: Sirmium/Sremska Mitrovica/Szávaszentdemeter (Horvátországon kívül) kivételével Dél-Pannónia horvát részén csupán egyetlen ókeresztyén templomot találunk (Aquae Iasae /Varaždinske Toplice/Varasdteplic), amelyet korábban fürdőépületnek tartottak. A jelenségre nincs elfogadható magyarázat. Nem látszik ésszerűnek az észak-horvátországi feltárások fehér foltjaira hivatkozni, másrészt azonban a helyzet nincs összhangban azokkal a történelmi tényekkel, amelyeket Pannónia múltjából ismerünk. Annál inkább, minthogy az apróleletek számában nincs ilyen eltérés. Summázva: ez a könyv sem ad magyarázatot a Pannónia két része közötti – a forrásokból és a régészeti anyagból nyilvánvaló – aránytalanságra. A kérdést azonban sokkal inkább a horvát, mint a magyar régészetnek illik megválaszolnia; csakhogy kiterjedt és rendszeres ásatások nélkül nem remélhetünk valódi megoldást.

Gáspár Dorottya véleménye szerint Észak-Pannónia ókeresztyén építészete típusát tekintve az ún. ház-templom fogalmával jellemezhető. Nagyon fontos lenne az egész Pannónia ókeresztyén régészete számára ezt az érdekes fölvetést ásatásokkal és tárgyi bizonyítékokkal alátámasztani. Csak ez után lenne értelme a szerző hipotézisét (keleti befolyás, valamint a pannóniai népesség ragaszkodása az eredeti keresztyén álláspont-hoz, amely szerint az Isten temploma a hívekben van) a helyzet eredetére vonatkozóan vitára bocsátani. Ezen a ponton azonban elbizonytalanít bennünket – mint némileg szokatlan helyzet – , hogy Sirmium saját apszidális építészetével nem gyakorolt befolyást Észak-Pannóniára. Gáspárnak azonban van néhány elképzelése, amely megalapozottnak látszik, és nagyon elgondolkoztató. Az egyik legérdekesebb a horreum (magtár)-szerű épületek használatára vonatkozik: hogy ti. templomként működtek (Keszthely-Fenékpuszta, talán Tokod). Érdemes volna átfogó kutatásba kezdeni a kérdés tisztázása érdekében az egész Pannónia területén.

Most pedig térjünk vissza arra a kérdésre: vajon elérte-e a szerző azt a célt, amelyet maga elé tűzött (l. az ismertetés második bekezdését). Véleményem szerint, igen. Először is, összegyűjtötte és – eddig nem látott mértékben – rendszerezte a magyar terület hatalmas ókeresztyén régészeti anyagát. Másodszor, a lelőhelyek és a leletek alapos elemzésére is vállalkozott, elvégezte az emlékanyag úgyszólván mértékadó osztályozását, valamint az egyetemes keresztyén összefüggésekbe ágyazott értékelését. Senkinek sem kell a szerző föltevéseit, megállapításait és következtetéseit mindig és mindenben helybenhagynia, de senki sem hagyhatja őket figyelmen kívül. Valamennyi megállapítása világos és lényeglátó érvelésen alapul, különösen, amikor széles körben elfogadott, de sohasem bizonyított „tények"-re kérdez rá, igen bátran. Megismétlem, hogy a könyv a szó legjobb értelmében provokál, másrészt pedig alapvető hivatkozási pont mindenkinek, aki Észak-Pannónia ókeresztyénségét szeretné részletesebben megismerni.

Branka Migotti
Fordította: *Mányoki János*

Thagastétól Hippóig

Peter Brown: Szent Ágoston élete
Fordította: Sághy Marianne
(Osiris Kiadó, Budapest, 2003)

Peter Brown nem ismeretlen a magyar olvasó előtt. 1993-ban nálunk is megjelent *A szentkultusz* című könyve, melyben a szenteket övező tiszteletnek a nyugatrómai területeken elterjedt jellemzőit mutatja be, és azt kívánja bizonyítani, hogy a kereszténység előtti hiedelmek és rítusok a legtöbb kereszténre befolyással voltak, vagyis a szentkultusz – új vonásai ellenére – valamilyen „ősi *szellemi tájba*" illeszkedett. Az 1999-ben megjelent *Az európai kereszténység kialakulása 200–1000* című könyvében pedig azt szemlélteti, hogy Európa keresztényei miként alkalmazkodtak a késő ókor és a kora középkor folyamán lezajló változásokhoz. A szerző izgalmas és könnyed stílusa mindegyik könyvében hatalmas tárgyi tudással és forrásismerettel ötvöződik, főleg a *Szent Ágoston életé*ben érhető tetten Brown rendkívüli tájékozottsága.

A könyv Augustinus életét és korát mutatja be. A mű 1967-ben jelent meg először, majd 2000-ben újból kiadták. Az alapszöveg változatlan maradt, de a szerző az Utószóban ismerteti a köztes három évtized legfontosabb kutatási eredményeit, valamint azt is, miben változtak saját – Augustinus életére vonatkozó – nézetei. A két kiadás közti különbség, a szerző önmagára reflektálása már a könyv kézbevételekor elgondolkodtatja az olvasót: nemcsak Augustinus életét, munkásságát és korát ismerhetjük meg, hanem korunk egyik elismert késő antikvitással foglalkozó kutatójának Augustinusról és koráról bekövetkező szemléletváltozását is, amelynek hátterében egyrészt az újabb felfedezések (*Divjak-levelek*[1], *Dolbeau-szentbeszédek*[2]), másrészt a szerző életében eltelt esztendők állnak.

Brown az *Előszó*ban megkísérli bemutatni Augustinus életpályájának külső és belső átalakulásait. A külső átalakulásoknál, vagyis a Római Birodalomban zajló eseményeknél azonban sokkal jobban izgatja a szerzőt az a kérdés, hogy milyen folyamatok játszódtak le magában Augustinusban hosszú élete során: megragadásukra csak az egyházatya művei – adott esetben a műveiben található apró megjegyzések – nyújtanak támpontot. Mindenesetre Brown nincsen könnyű helyzetben: neki kell kiválasztania, melyek lesznek azok a részletek, amelyeket fontosnak tart Augustinus életének megírásakor. Az olvasó sem tehet mást, mint hogy megbízik a szerzőben és hagyja magát vezetni – tudván, hogy Brown jól ismeri Augustinus műveit, így életére is sokkal jobban rálát, mint az olvasók zöme. Ugyanakkor fennáll annak a veszélye, hogy a szerzői szubjektivitás túlságosan is befolyásolja az olvasóközönséget. Ebből a helyzetből fakad a könyv legnagyobb hibája, amelyre még visszatérek. Igaz, Brown elismeri, hogy menynyire nehéz feladat Augustinus műveinek értő tanulmányozása: „amikor bevégzed, akkor kezded csak el" – idézi Sirák fia könyvéből (Sir 18,6). Véleményem szerint erre az állításra kell visszaemlékeznie mindazoknak, akiknek a könyv elolvasása után az az érzése támadt, hogy végre megismerhették az igazi Augustinust. Mivel a könyv nagyon olvasmányos, ezért könnyen kiválthat effajta érzéseket az emberből; mindazonáltal a bibliai idézet továbbra is jelen van, és a mélyben felcsendülve talán rádöbbenti az olva-

sót arra, hogy Augustinus-képünk mozaikkockái hiányosak, esetleg rosszul vannak összerakva, s bár a kép tetszetős, de nem pótolhatja az embert, akiről a mozaik készült.

A *Szent Ágoston élete* öt részre tagolódik. Ehhez járul még az *Előszó az új kiadáshoz*, valamint az 1967-es kiadás *Előszava*, a *Szent Ágoston magyarul megjelent műveinek* jegyzéke, amely a további elmélyüléshez nyújt hasznos segítséget, valamint a *Rövidítések* és *A fordító megjegyzése*. Ez utóbbi Sághy Marianne kiegészítése, aki Brown egykori diákjaként értő és lelkes tolmácsolója mestere gondolatainak. Az *Utószó* – már említett okokból – a könyv közel egytizedét öleli fel, végül részletes *Bibliográfia* következik. Minden fejezet Augustinus életének egy-egy szakaszát foglalja magába. Erre nemcsak az évszámok utalnak, hanem a találó címek, valamint a fejezet élén elhelyezett – az életrajzi és történeti eseményeket kellően bemutató – *Időrendi táblázat* is. Rövid összefoglalót is kapunk arról, hogy mely művek íródtak egy-egy életszakaszban. A széles olvasóközönségre gondolva szerencsés döntés volt, hogy a könyvcímek az eredeti latin mellett magyarul is olvashatóak ezekben az összefoglalókban. Augustinus életének szemléletesebbé tételét szolgálják az Időrendi táblázat után, de még a fejezetek előtt szereplő térképek, amelyek bemutatják Ágoston utazásait és a korabeli Africa provinciát (I. Rész), valamint Hippo Regiust (III. Rész).

Az *I. Rész* Augustinus életének harminckét évét fogja át. Kr. u. 354-ben született az észak-afrikai Thagaste városában. Apja, Patricius nagy gondot fordított fia taníttatására: a városi iskola befejezése után Augustinus Madaurában kezdte, majd 371-ben Karthágóban folytatta felsőfokú tanulmányait. A nagyvárosi élet forgatagában először a diákság lázas és szabados életét élte, azonban Brown szerint ez az időszak – a közhiedelemmel ellentétben – csupán a serdülőkor egy-két esztendejét tehette ki. Apja valószínűleg ebben az időben halt meg, s Augustinus is ekkor ismerkedett meg azzal a nővel, akivel tizenöt éven át élt együtt. Kapcsolatukból született egyetlen gyermeke, akinek az *Isten adománya*, az Adeodatus nevet adta. Egyetemi tanulmányai közben akadt rá Augustinus Cicero *Hortensius* című könyvére: ez a mű indította el azon a belső úton, melynek célja a bölcsesség megtalálása volt. A mai olvasónak különösnek tűnhet, hogy amíg Hieronymus álmában megrettent attól, hogy a Megváltó nem krisztusinak, hanem ciceróinak tekinti őt, addig – ugyanebben az időben – Augustinust éppen Cicero olvasása készítette fel az elmélyülésre. Az igazi bölcsességet azonban – ekkortájt – nem a klasszikus filozófiában és nem a Szentírásban, hanem a manicheusok tanításaiban vélte felfedezni, s követőjükké is szegődött. A manicheizmus vallási dualizmust hirdetett: a rossz létezésének az oka a Gonosz, a Sötétség birodalmában keresendő, amely megszállta a Jó, a Fény birodalmát. Ez a dualizmus az emberben is megtalálható: a lélek jó, a test rossz. A manicheusok célja éppen az volt, hogy lelkük tisztaságát megóvják testi vágyaiktól. Ugyanakkor ez a felfogás önáltatásra vezethetett, ahogy Augustinus majd püspök korában rámutat: „Kedvemre volt, hogy mentegessem a lelkemet, és inkább vádoljak nem tudom miféle bennem levő valamit, ami azonban nem én magam vagyok."

375-ben Augustinus hazatért, manicheizmusa miatt azonban anyja, Mónika megtagadta tőle, hogy belépjen az atyai házba. Egyik barátja halála után 376 körül visszatért Karthágóba, hogy folytassa tanulmányait: a filozófián kívül az asztrológiával fog-

lalkozott, majd retorikatanár lett. 383-ban találkozott azzal a Faustusszal, akit az egyik legkiválóbb manicheus tanítónak tartottak. Szellemi, metafizikai kérdéseire tőle várt választ Augustinus; azonban beszédeit hallgatva úgy érezte, hogy a híres tanító műveletlen. Ez a körülmény is megerősítette abban, hogy elforduljon a manicheizmustól. Még ebben az évben végleg búcsút intett Karthágónak: anyja szándéka ellenére Rómába hajózott, ahol barátja, Alypius már ügyvédként működött. A fiatal karthágói rövid ideig retorikát tanított, de 384-ben Symmachus[3] szenátor őt javasolta a császári udvar szónoki állásába: Augustinus tehát Milánóba[4] ment.

A *II. Rész*ben folytatódik Augustinus életrajza: filozófiai tanulmányai közben katekumen lett a milánói egyházban, majd Mónika erélyes fellépése nyomán megszakította kapcsolatát – ugyancsak katekumen – élettársával, hogy azután egy keresztény lánnyal kössön házasságot. Augustinus majd csak később meri felidézni azokat az érzelmeit és gondolatait, amelyek az elbocsátott asszonyhoz fűzték, s amelyekből őszinte következtetést von le: „Ha egy férfi csak addig él egy nővel, amíg nem talál egy másikat, aki jobban illik rangjához és vagyonához, és azután házasságot köt a vele egy osztályból származó nővel, a férfi szívében házasságtörést követ el: nem azt csalja meg, akivel házasságot kötött, hanem azt, akivel törvényes házasságon kívül élt együtt."

Ambrosius milánói püspök prédikációi mélyen megérintették Augustinust, akit belső küzdelmei egyre inkább a kereszténység felé sodortak: a platonikus könyveken kívül Pál apostol leveleit olvasta. Majd Simplicianushoz, Ambrosius lelki vezetőjéhez fordult, aki azt ajánlotta neki, hogy vegye fel a keresztséget. Augustinus azonban még mindig gyötrődött, nem tudott lemondani vágyairól, amelyeknek – úgy érezte – nagyobb hatalmuk van rajta, mint Isten szeretetének. Ekkor találkozott Ponticianusszal, aki Thébai Szent Antalról és arról a két császári hivatalnokról mesélt neki, akik az egyiptomi remete történetét hallgatva szakítottak a világgal és Istennek szentelték magukat. Az elbeszélés mélyen megrendítette Augustinust, hiszen ő is éppen hasonló választás előtt állt. Vívódások közepette tért vissza házuk kertjébe; barátja, Alypius azonban ekkor is mellette volt. Augustinus *Vallomásai* az ókori irodalomban addig ismeretlen őszinteséggel festik le a megtérés gyötrelmeit: „sűrű könnyzáport magával görgető hatalmas vihar kerekedett bennem. És hogy szavakban is levezetődjék bennem az egész, felugrottam Alypius mellől. Úgy éreztem, hogy zokogásomhoz még alkalmasabb lesz a magány... Fölszakadtak szemem könnyes patakjai, és ez kedves áldozat volt neked... Meddig? Meddig lesz ez a holnap, és ez az újra holnap? Miért nem most rögtön? Aljasságomnak miért nem veti végét mindjárt ez az óra?"

Augustinus megtérésével eddigi pályafutása is véget ért: előbb tanári-közéleti feladatáról, majd házassági tervéről mondott le, s egy kölcsönkapott vidéki villába vonult el szeretteivel. Itt a filozófiai és teológiai értekezések készítésére, tanításra, vitatkozásra és baráti beszélgetésre éppen úgy lehetősége volt, mint az elmélkedésre és az Istennel való kapcsolat elmélyítésére. 387 húsvétján Milánóban Adeodatusszal és Alypiusszal együtt felvette a keresztséget Ambrosiustól. Néhány évvel később már Hippóban találjuk, ahol felszentelt papként segít Valeriusnak, a város görög püspökének, aki sem a latint, sem a környék pun nyelvjárásait nem ismeri. Ráadásul Augustinus szellemi és szónoki erejére mind a donatisták, mind a manicheusok ellen szükség volt. A

város öreg püspöke jól tudhatta ezt, amikor Augustinust bízta meg a prédikálással (s egyben elrejtette védencét a szomszéd város küldöttei elől, nehogy elvigyék és püspökké válasszák). Augustinus 391-ben kolostort alapított, 392-ben nyilvános vitára hívta ki a manicheus Fortunatust, Hieronymustól görög szentírás-magyarázatok latin fordítását kérte, 393 decemberében részt vett Hippóban az afrikai püspökök zsinatán, 394-ben pedig eltörölte a mártírok ünnepét követő városi vigasságokat. Mindeközben a papi teendők ellátásán kívül hitvédelmi, szentírás-magyarázói, filozófiai és teológiai könyveket írt. 395-ben Hippo város püspöke lett. Itáliával azonban nem szakadt meg a kapcsolata: öreg barátjának, Simplicianusnak a kérdéseire továbbra is azzal az őszinteséggel és lelki érzékenységgel keresi a válaszokat, amelyek oly nagyon emberivé és oly nagyon modernné teszik őt a mai olvasó számára: „Imáink néha langyosak, hidegek, mint a jég, igazából már nem is imák: olyan távol állnak gondolatainktól, hogy már nem is vesszük észre, és nem fáj – mert ha fájna, akkor valóban imádkoznánk."

A *III. Rész* a 396-tól 410-ig terjedő időszakot tárgyalja. Püspökként már egy nagyobb terület feladatait kellett Augustinusnak ellátnia, bár sok esetben nem is ismerhette az ott élők szokásait. Kötelezettségei közé tartozott – a lelkipásztori tevékenységen túl – bíráskodni a peres ügyekben (leginkább ezt a feladatot érezte terhesnek), megszervezni az alamizsnaosztást, javítani a börtönviszonyokon, megelőzni az elítéltek kínvallatását és kivégzését, irányítani a kolostorokban folyó szellemi-lelki képzést, fogadni a hozzá érkező vendégeket és gondoskodni ellátásukról. Ugyanakkor rendeznie kellett a híveit mindjobban megosztó donatista kérdést. A donatisták egykor nem fogadták vissza azokat a keresztényeket, akik a Diocletianus-féle üldözés idején együttműködtek a hatóságokkal. Amikor pedig – a negyedik század folyamán – a keresztények száma megnőtt, csupán magukat tartották igaznak, és elkülönültek a társadalomtól. Augustinus püspökségének területén kezdetben a donatisták voltak többségben, akik nemcsak a városokban, hanem vidéken is jelentős támogatást élveztek. Hozzájuk tartoztak ugyanis az ún. circumcelliók, akik a környező vidéken gyilkosságokkal próbálták útját állni a katolikus térítéseknek. Augustinus prédikációival jelentős hatást gyakorolt Hippo keresztényeire, s beszédeiben kíméletlenül fellépett a donatistákkal szemben. 405-ben végül császári rendelet próbálta rendezni az elmérgesült helyzetet: a donatista püspököket eltávolították, templomaikat a katolikusoknak adták, míg a katolikus püspökökre (köztük Augustinusra) hárult a donatista gyülekezetek megtérítésének egyáltalán nem könnyű munkája. Az erőszakos fellépések mindkét oldalról újabb erőszakhoz vezettek. A lelkiismeretes Augustinus püspöki kötelességeivel kapcsolatos kétségeit nolai Paulinusnak, az Itáliában szerzetességbe vonuló előkelő római szenátornak tárja fel: „Hogyan döntsük el, hogy megbüntessük-e vagy sem azokat az embereket, akiknek lelki üdvét akarjuk szolgálni?... Félelemmel töltenek el ezek a dolgok, testvérem, Paulinus, Isten szent embere! Micsoda félelem, micsoda sötétség! Nem ezekről a dolgokról mondja-e az Írás: »Félelem és rettegés támadt rám és borzadály vett körül engem. Borzalom tölt el... Bárcsak szárnyam volna, mint a galambnak, akkor elrepülnék és megnyugodnék.«"

Az évtizedek során Augustinus nagy hatású hitszónokká vált, bár nem mindig tudta elérni beszédeivel azt, amit jónak látott. Korholó szavai saját hatástalansága felett

érzett szomorúságról éppen úgy árulkodnak, mint a reménytelenségen is úrrá levő állhatatosságról: „Azt gondoljátok, hogy én mondom, amit mondok; ti meg azt csináljátok, amit mindig is csináltatok... Mit csináljak, már kívülről fújjátok a nótámat. Változzatok meg, változzatok meg, könyörögve kérlek titeket. Az élet vége előre nem látható. Minden ember elbukhat. Kérlek testvéreim, még ha magatokról el is feledkeztek, legalább rajtam könyörüljetek." Ugyanakkor az érzésekre odafigyelő és teológiai értekezéseket író püspök jól tudta, hogy egyszerű, szemléletes példával sokkal jobban lehet megragadni a hallgatóság figyelmét, sokkal jobban lehet tanítani, mint elvont okfejtésekkel. Így tesz akkor is, amikor a pokolban bekövetkező szenvedést nem a kínokkal, hanem a szeretett lény elvesztése felett érzett fájdalommal érzékelteti: „Ha a lány így szól kedveséhez: »ne hordd ezt a köpenyt«, a fiú nem fogja hordani. Ha a lány télen azt mondja neki: »rövid tunikában jobban tetszel«, akkor a fiú inkább didereg, nehogy megbántsa. Pedig a lánynak nincs hatalma arra, hogy megbüntesse a fiút... A fiú csak attól fél, hogy a lány azt mondja neki: »Soha többé ne kerülj a szemem elé.«" Ez utóbbi példázat egyben Augustinus mély emberismeretéről is tanúskodik.

A *IV. Rész*ben egyre jobban sűrűsödő gondfelhők veszik körül Augustinust. 410 augusztusában Alarik vezetésével a gótok egy csoportja betört Rómába, és három napon át fosztogatták az örök várost, amelynek egy része teljesen elpusztult. Megkezdődött a rómaiak menekülése, s egy részük, akik között több gazdag és művelt nagybirtokos is volt, Észak-Afrikában keresett menedéket. Róma pusztulása a birodalom lakóinak szemében a világ pusztulását jelentette, olyan csapást és tragédiát, amelynek magyarázata elől nem lehetett kitérni. Erre a magyarázatra tett kísérletet Augustinus is, bár Brown elővigyázatosan jegyzi meg, hogy az *Isten városát* valószínűleg akkor is megírta volna, ha nem kerül sor Róma kirablására (ugyanakkor kétségtelen, hogy a „Mi lett volna, ha...?" kérdésre adott válasz félrevezető lehet). Hippo püspöke úgy vélte, hogy nem a rómaiak, hanem az egész emberiség bűnei miatt következett be Róma pusztulása, melyben Isten büntetése nyilvánult meg. Ugyanakkor a szenvedésnek van értelme: a katasztrófa eszköz arra, hogy az emberek jó útra térjenek. Augustinus nagyszabású művében két országot, két várost állít szembe egymással: a földi város tagadja, hogy Istentől függ, míg az égi város polgárai (bár a földi várostól nem különülnek el), megőrzik azonosságukat, megőrzik az Istennel köttetett viszonyukat: boldogságukat nem a földi világban, hanem Istenben találják meg.

Augustinus ebben az időben ismerte meg a római keresztények körében nagy megbecsülésnek örvendő brit Pelagius[5] írásait. Pelagius számára az egyháznak elkülönülő, tiszta szigetnek kell lennie „a pogány világ tengerében". Augustinus viszont ezt a felfogást a donatisták nézeteivel azonosította, és kemény harcra szánta el magát. Nézeteik egyaránt különböztek az emberi szabadság, az akarat, a bűn, a keresztség kérdését illetően. Pelagius úgy gondolta, hogy az ember a keresztséggel egyszerre visszakapja cselekvőképességét a bűnökkel szemben, a tökéletes élet egyszer és mindenkorra megteremthető. Az emberi személy független, a bűn pusztán tudatos választás kérdése, de ez az önuralom révén megakadályozható. Augustinus ezzel szemben azt vallotta, hogy „a keresztény még a keresztség után is lábadozó beteg". Bár fontosnak tartotta az önuralmat, de tudta, hogy annak határai végesek. Az emberi döntésben pedig nemcsak a

felismert igazságok játszanak szerepet, hanem a szeretet és az érzelmek is. Az augustinusi személy nem a törvények tudatos és tökéletes betartásában, hanem egy belső fejlődés, a hosszú gyógyulás betetőzésében látja a jó cselekedetek lényegét. Ezt a növekedést pedig egyedül Isten biztosíthatja. A vitában Augustinus kerekedett felül, 417-ben Ince pápa elítélte Pelagiust és Caelestiust[6]. A hippói püspök felfogása a kegyelemről és a szabad akaratról alapvetően befolyásolta a kereszténység további alakulását.

Az *V. Rész*ben megismerhetjük azokat az új folyamatokat, amelyek Augustinus életén kívül mind az afrikai egyházra, mind a Római Birodalomra kihatottak. 416-ban Szent István vértanú ereklyéit Jeruzsálemből Hippóba hozta az az Orosius, aki Augustinus kérésére pogányok ellen írt világtörténeti munkát. Hippo püspöke ebben az időben lett figyelmes arra, hogy az emberek a szentek révén csodás gyógyulásokat tapasztalnak meg. S míg korábban ezeknek a történeteknek nemigen adott hitelt, most elrendelte, hogy a felgyógyultak készítsenek írásos beszámolót a velük történt csodáról, amit azután a templomban felolvastak, majd iktattak a püspöki irattárban. Augustinus két év alatt hetven esetet gyűjtött össze városában. Ekkorra megerősödött benne az az álláspont, hogy ezek a csodák „a hit legjelentősebb támaszaivá lépnek elő... a kiválasztottak testének végső átalakulását, dicsőséges feltámadását jelzik."[7] A csodás események összegyűjtésén és kivizsgálásán kívül az öreg püspök haláláig védelmezte a donatista, pelagiánus, ariánus kísértésekkel szemben keresztény közösségét, s az őt ért támadásokra sem késlekedett reagálni: eclanumi Julianus ugyanis manicheizmussal vádolta Augustinust. Eclanum fiatal püspöke az emberi szabadságot, a csecsemők ártatlanságát, Isten megismerhető igazságosságát kéri számon Augustinuson, Pelagiushoz hasonlóan. Vitájuknak csak Augustinus halála vetett véget: 430. augusztus 28-án hunyt el, miközben városát a vandál seregek ostromolták.

Az *Utószó*ban a szerző az új felfedezéseken túl szigorúan felülvizsgálja saját korábbi Augustinus-képét, sőt, kutatásának alapvető célkitűzését is. Rádöbben arra, hogy Augustinus legfontosabb teológiai-filozófiai nézetei az évek elteltével nem változtak, holott éppen ezt a változást szerette volna megörökíteni, egyben elismeri, hogy fiatal korában túlzott, amikor Augustinust erősen hatalompolitikai figurának tartotta.

„Ágostont nem szabad úgy olvasnunk, mintha kortársunk lenne" (581. o.) – állítja Brown. Éppen ezért furcsállhatja még inkább az olvasó, amikor egy Augustinusról szóló mű elején az észak-afrikai parasztokat sújtó körülményeknél a „cári Oroszország viszonyaihoz hasonlítható brutális elnyomás" (25. o.) az, amivel szemléltetni kívánja a szerző az akkori helyzetet. Később még számtalan esetben előfordul ez a fajta megközelítésmód, amikor tudniillik a késő antik világ egy-egy jellegzetességét vagy éppen a kereszténység egy-egy vonását valamilyen későbbi történelmi vagy csak egyszerűen egy „modern" példával világítja meg jobban a szerző. Félő viszont, hogy ebben a megvilágításban a vizsgálandó kor, helyzet, esemény, személy saját színeit is elvesztve teljes mértékben a példa reflektorfényében tűnik fel: bár kétségtelenül jobban látható, de ezáltal talán éppen a lényeges színeit, jellemzőit veszíti el. Ha ez a példa pedig saját korunkból származik, még nagyobb esélye van annak, hogy a mi érzelmeinket, beállítottságunkat, világnézetünket vetítsük a megismerni kívánt antik világra, ami viszont egészen eltéríthet minket akár az antikvitástól, akár a kereszténységtől. Brown egyik

sajátossága éppen rendkívüli asszociációs képességeiben rejlik. S bár elismerem, hogy néha igen meggyőzőnek tűnik a képzettársítása, néhány esetben azonban egészen elgondolkodtató, hogy a szerző mit is akar mondani hasonlataival.

A modern példa befolyásoló erejét jól szemlélteti Brown azon állítása, miszerint „a kereszténeyeknek úgy szolgáltatták ki »Krisztus nevét«, mint ma az oltást, mert csak ez garantálta az emberek biztonságát" (48. o.). „Lehet, hogy a keresztény szertartások csak annyira befolyásolták a felnőtt ember magatartását, mint ma az oltási bizonyítvány, azt a meggyőződést azonban tökéletesen kifejezték, hogy a pogány vallás »nem higiénikus«..." (48. o.). Lehet... a hatásos hasonlat azonban a valószínűségből már-már bizonyosságot teremt, és a káprázatban könnyen szem elől tévesztheto az, hogy Brown az oltáshoz való modern viszonyulásunkból következtet egy antik eszmetörténeti sajátosságra, ami helytelen.

Megtudhatjuk továbbá, hogy a manicheusok úgy vitatkoztak, mint a „legrafináltabb Hyde-parki szónokok" (51. o.), hogy ők egyszersmind „a IV. század bolsevikjai" (54. o.). Ezután már az is természetes, hogy a „manicheizmus oly gyorsan terjedt Afrikában, mint a kommunizmus az 1930-as évek Angliájában" (63. o.). A manicheus tanító, „Faustus olyan volt, mint a Központi Bizottság első titkára" (68. o.), aki „a manicheizmus »reformkeresztény« szárnyát képviselte: azt állította, ő az igazi keresztény, mert Szent Ferenc[8]-i hűséggel követi Krisztus példáját" (69. o.). Ez utóbbi mondat viszont már többet sugall, mint a kezdetben különösnek tűnő asszociáció, egész pontosan éppen a mondat körmönfont volta miatt elgondolkodtató: tulajdonképpen homályban marad, hogy most Faustus szeretné-e magát „reformkereszténynek" beállítani vagy Brown szeretné, ha Faustus annak látszana. A kérdést azért is tisztázni kellene, mert a manicheizmus és a kereszténység esetében két különböző vallásról van szó. Sikerületlen maga a „reformkeresztény" szóösszetétel is, hiszen a magyar olvasóban automatikusan más asszociációk is felidéződnek. Jogosan vetődik fel tehát: mi köze van a kommunizmusnak a kereszténységhez, illetve a manicheizmushoz, ráadásul éppen egy késő antikvitásról szóló műben? A mondat második részét illetően pedig újabb kérdésekbe ütközünk. Egy manicheus tanító nem hivatkozhat arra a Ferencre, aki nyolcszáz évvel utána fog megszületni. Ezzel tisztában van Brown is, mégis ezt a hasonlatot használja. Vajon miért? Pusztán szemléletes akar lenni? Lehet. Arra azonban ez az állítása szintén alkalmas, hogy a Faustus iránti értetlenséget felerősítve, a manicheus állításának egészét hamisnak bemutatva a részleteket is hamisnak lássuk. A bökkenő azonban éppen itt van: Ferenc valóban hűen igyekezett követni Krisztust, tehát tényleg igazi keresztény volt. Aki azonban kevésbé járatos Assisi szülöttének az életében, az nem biztos, hogy Brown eme állítása után nem fogja megkérdőjelezni Ferenc kereszténységét, arról nem is beszélve, hogy maga a kereszténység meghatározása (ti. Krisztus követése) is vitatottá válhat számára.

Brown azonban nemcsak képzettársításaival hökkenti meg olvasóját, de ironikus megjegyzéseivel is hatni akar. A könyvet olvasva könnyen az az érzésünk támad, hogy a szerző nem tud mit kezdeni a csodával. Úgy tűnik, hogy kételkedését az irónia mögé rejti, ami annál is inkább furcsa, mert ezzel éppen a késő antik világ egyik lényeges vonásáról mond túlságosan leegyszerűsített és általános véleményt: „Június 17-én

teljes volt Ambrus győzelme... »Valami sürgető érzés« azt súgta neki, hogy mártírok ereklyéire bukkan, amelyekkel felszentelheti templomát... Ambruson annyira úrrá lettek a maga keltette érzelmek, hogy alig jött ki hang a torkán." (96. o.). Brown ironikus hangvétele pedig a fordító kiváló tolmácsolásában válik tökéletessé: „Ágoston utolsó évében a csodák »már a spájzban voltak«" (486. o.).

Úgy érzem, Peter Brown könyve éppen ezekkel a példákkal keserítheti el az olvasót. Míg a könyv kétségtelenül élettel teli képet tud adni Augustinus személyéről, addig a kereszténység beállítása nem egy esetben félrevezető, Augustinus hitének alakulása pedig elkerüli a szerző figyelmét. Ezért értek egyet (az egyébként a könyvben is idézett) Henry Chadwickkel: a könyv „Ágoston életrajza Ágoston teológiája nélkül."

Ullrich Balázs

Jegyzetek

[1] 1975-ben Johannes Divjak 27, addig ismeretlen Augustinus-levelet fedezett fel Marseille-ben, melyek közül a leghosszabbak 418 és 428 között íródtak. A felfedezőjükről Divjak-leveleknek nevezett művek nemcsak Augustinus kiterjedt levelezéséről (Alypius, Hieronymus, alexandriai Cyrillus és konstantinápolyi Atticus pátriárka) tanúskodnak, hanem arról is, hogy az öreg püspök mennyire szívén viselte híveinek gondjait. Vö. Óbis Hajnalka: Észak-Afrika polgári és vallási élete az újabb augustinusi levelek alapján. A „defensio" módszerei Aurelius Augustinus levelezésében. In: *Ókortudományi Értesítő* X. (2002) 12–27. o.

[2] 1990-ben François Dolbeau 26 olyan Augustinus-prédikációt talált Mainzban, amelyeket vagy egyáltalán nem, vagy csak töredékeiben ismertek korábban. A felfedezőjükről Dolbeau-szentbeszédeknek vagy mainzi sermóknak hívják ezeket az írásokat. Augustinus a prédikációk egy részét 397-ben mondta el Karthágóban, míg egy másik részük 403/404-ben hangzott el. Ez utóbbi csoportba tartozik a *Pogányok ellen* írt nagyszabású prédikáció, amelyet Dolbeau „a mainzi gyűjtemény ékének" tart.

[3] Quintus Aurelius Symmachus (340 k.–402 k.) a római pogány szenátori arisztokrácia egyik vezéralakja.

[4] A Római Birodalom nyugati felének politikai központja ebben az időben már Mediolanum (a mai Milánó) volt. Az udvari szónok súlyát az adta, hogy a császárt és a consulokat magasztaló beszédeivel népszerűsítette az udvar programját.

[5] Pelagius (360 k.–422) brit szerzetes.

[6] Caelestius Pelagius tanítványa volt, majd 410-ben maga is tanítani kezdett. Pelagius és Caelestius tanítása a pelagianizmus.

[7] Az éles szemű olvasónak pedig az is feltűnik, hogy Brown kutatásait *A szentkultusz* című művében ebből a pontból, a szentek tiszteletének elterjedéséből kiindulva fogja folytatni. Így az is tetten érhető, miként szül a vizsgált kérdéskör olyan további kérdéseket, melyek újabb kutatást igényelnek, és amelyek azután újabb kutatási hipotéziseket vetnek fel.

[8] Assisi (Szent) Ferenc (1182–1226) a ferences rend (ordo fratres minorum) alapítója.

Benda Kálmán hagyatékából

Ráday Pál iratai 1709–1711. Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán. (Ráday Gyűjtemény, Budapest, 2003)

Ráday Pál iratai a Rákóczi-szabadságharc forrásanyagának nélkülözhetetlenül fontos részét képezik. Egykori írójuk és összegyűjtőjük ugyanis II. Rákóczi Ferenc titkos secretariusa, diplomatája és kancelláriai directora volt, sőt később vezetője lett az erdélyi kancelláriájának is. Ily módon a fejedelemhez legközelebb álló személyek egyikének tekinthető, ami pedig a Confoederatio hivatali életét – és ezáltal a ma forrásul szolgáló iratok előállítását – illeti, minden bizonnyal a szabadságharcnak a fejedelmet követő legfontosabb alakjaként tarthatjuk számon. Mivel pedig a hivatali munkájához kötődő iratait is személyes levéltára őrzi, a Ráday Gyűjtemény 1703 és 1711 közötti anyaga valóban páratlan jelentőségű. Nem hiába írja Benda Kálmán a *Ráday Pál iratai* I. kötetének bevezetésében: „Ezek az iratok nemcsak Ráday Pál személyének és jelentőségének megítéléséhez szolgáltatnak adatokat, hanem – és ez teszi őket igazán jelentőssé – éles fénnyel világítanak rá a szabadságharc mindeddig alig ismert politikai kérdéseire, közelebbről Rákóczi államépítő és külpolitikai tevékenységére. Belőlük megismerhetjük azt a hatalmas szervező és irányító munkát, amellyel a fejedelem létrehozta a nemzeti hadsereg és a nemzeti állam szervezetét, és amellyel, diplomáciai vonatkozásban, a magyar nemzet igazságos harcát kiemelte a hazai szűkebb keretekből, és európai üggyé tette."[1] Ráadásul a gyűjtemény a „fölkelés legbelsőbb szellemi műhelyének termékeként"[2] a fejedelmi levéltárral két okból is szorosan összefüggő, azt kiegészítő irategyüttes. Egyrészt a két „intézmény" ügyvitele közötti átjárás miatt egyes iratok kicserélődtek, Ráday egyes fejedelmi iratokat munkája megkönnyítésére magánál tartott, nem egy általa szerkesztett irat pedig Rákóczihoz került. Másrészt, mivel a fejedelmi adminisztrációt a kancellária végezte, a beérkező levelek rendszerint Rákóczinál, a kimenők fogalmazványai pedig Rádaynál maradtak fenn.[3] Az 1950-es évek hatalmas munkája, Ráday Pál iratainak kiadása tehát messzemenően indokolt volt.

Az iratokat kiadó munkaközösség mintaszerű munkát végzett. Fő törekvésük az volt, hogy a forráskiadvány által a kutatók és az érdeklődő olvasók előtt kibontakozzon a kancellária és Ráday Pál működésének képe. A szövegeket betűhíven, teljes terjedelmükben közölték, kimerítően jegyzetelték, és magyarázatokkal látták el. Az anyaggyűjtést különböző magyarországi és külföldi levéltárakban együtt végezték, az iratok válogatását és jegyzetelését témakörök szerint osztották fel. A diplomáciai iratokon Benda Kálmán, a belpolitikai és katonai jellegűeken Esze Tamás, a második kötet esetében Maksay Ferenc dolgozott, aki az első kötetben a gazdasági iratokért volt felelős. Pap László mindkét esetben Ráday Pál személyes és irodalmi jellegű iratait gondozta.[4] A két kötet nemcsak megkerülhetetlen tartalma, hanem alapos kidolgozottsága és világos módszere révén is nagy elismerést szerzett és legendás hírűvé vált.

A szerkesztők már az első két kötet munkálatai során tervezték a harmadikat, amely az 1709–1711 közötti évek iratait tartalmazta volna. Amellett, hogy munkájuk ezzel vált volna teljessé, erre a törekvésre utaltak is a megjelent kötetek egyes megjegyzéseivel. A folytatás azonban elmaradt, és miután a négy szerkesztő közül utolsóként a

szerkesztésben és kutatásban a legnagyobb érdemeket szerzett Benda Kálmán is elhunyt, méltó utódra pedig mindeddig nem lelt az óriási vállalkozás, Ráday Pál iratainak kiadása is egyike lett a megannyi befejezetlenül maradt magyar történeti munkának.

A *Ráday Pál iratai 1709–1711* címet viselő kötet részben pótolja ezt a hiányt, azonban – ahogyan a borítóján sem viseli a III. kötet megjelölést – nem tekinthető teljesen az első két kötet szerves folytatásának, aminek elsődleges oka természetesen posztumusz jellege. A kötet valójában egy Benda Kálmán irathagyatékában fennmaradt, a készülő harmadik kötet egy részének kéziratait tartalmazó dosszién alapul, tulajdonképpen ennek a kéziratnak a szövegkiadása. A Ráday Gyűjtemény munkatársai és Benda Kálmán örökösei ugyanis a hagyaték változatlan formában történő, minél előbbi kiadása mellett döntöttek. Így került sor az egykori szerkesztője emlékének szentelt kötet megjelenésére Berecz Ágnes előszavával. A számítógépes szövegszerkesztés és a mutatók elkészítése Orosz Anna munkája, a jegyzetek ellenőrzését és a levéltári jelzetek revízióját Mészáros Kálmán és Szatmári Judit végezte.[5]

Az 1709 és 1711 közötti iratok kiadása tehát továbbra sem teljes. Amellett, hogy a kötet nem tartalmaz bevezető tanulmányt, az iratok közül is kimaradtak fontos darabok, több, mint amennyit az előző két kötet esetében kevésbé lényegesnek ítélve hagytak ki a szerkesztők.[6] Hiányzik az 1710 augusztusa és 1711 márciusa közötti anyag és más, több hónapot átölelő időszakok iratai is. A levéltár ismertetését[7] olvasva pedig különösen sajnálhatjuk, hogy nem került sor például Ráday benderi (svéd–török) és moldvai–lengyel követsége iratainak (1709–1710) kiadására. Más fontos diplomáciai ügyekkel összefüggő (mint például a francia, lengyel és orosz kapcsolat) dokumentumoknak kimaradása, amelyek kiadása pedig az első két kötetben elkezdődött, szintén fájdalmas hiányt jelent.

A kézirat az előszó szerint kiadásra gondosan elő volt készítve,[8] azonban mégsem tűnik teljesen végleges szövegnek, a korábbi munkák fogalmazásmódjához viszonyítva valószínű, hogy Benda Kálmán helyenként még módosított volna rajta. Bizonyos javításokat, például egyes nevek egységesítését mindazonáltal érdemes lett volna a szöveg kiadóinak elvégezni. Emellett sajnos a kiadott köteten az elődkötetekhez méltó pontosság is számon kérhető: a néha értelemzavaró, helyenként még a forrásszövegekben is előforduló sajtóhibák, elírások, egy-egy megismétlődő sor, kimaradó szó és lemaradó dátum, a rendszeresen a következő oldalra csúszott, sőt egy ponton véletlenül felcserélt lábjegyzetek, a ragasztott és egyszeri elolvasás során is majdnem széteső kötés – lévén valószínűleg a kiadás során belekerült hibák – talán kiküszöbölhetők lettek volna.

A kiadvány szerkesztése pontosan a korábbi kötetek módszerét követi, annak minden pozitívumával együtt. A forrásokat tartalmazó rész rövidítésjegyzékkel kezdődik, és a tájékozódást segítő név- és tárgy-, illetve helynévmutatóval, valamint az iratokat dátumukig és rövid címükig menően felsoroló, részletes tartalomjegyzékkel zárul.[9] Maguk az iratok arab számokkal jelölve (1-től 20-ig), általában egyesével és időrendben következnek egymás után, míg fontosabb, több dokumentumra kiterjedő ügyek esetében azonos sorszám alatt szereplő, betűkkel tagolt iratcsoportokat találunk. Egy-egy irat közlése szigorú forma szerint történik: a sorszám után a keltezés ideje és helye, az

irat rövid címe (író, irattípus, címzett), regesztája, külzeti leírása és jelzete áll, ezután olvashatjuk a teljes terjedelemben, betűhíven közölt, de a mai olvasó számára egy-két módosítással ellátott (például központozás, nagybetűk, ékezetek terén) eredeti forrásszöveget. Mivel Ráday Pál iratainak kiadásakor nagy hangsúlyt fektettek a dokumentumok keletkezési körülményeinek és hatásának megvilágítására, Benda ez esetben is gyakran csatol az iratokhoz hosszabb-rövidebb magyarázatot a forrásszöveg előtt és/vagy után. A csoportosított dokumentumokat pedig szinte minden esetben ilyen jellegű magyarázat vezeti be. A már máshol kiadott szövegeket nem közli, csak regesztát ad róluk, illetve a kiadás helyét jelöli meg. A latinul íródott dokumentumokról pedig igen részletes, szinte csak a korabeli formulákat elhagyó, az értelmét teljes egészében visszaadó regesztát állít össze. A jegyzetelés kettős, a számokkal jelölt tárgyi jegyzetek mellett – mivel Ráday a fogalmazványokat megtartotta, és néha fennmaradt az eredeti tisztázat is – a más verziókkal való összehasonlítást elvégző szövegkritikai jegyzeteket is megtaláljuk.[10]

A kötet legnagyobb erőssége éppen ezekben a kommentárokban áll. Mind a jegyzeteket, mind a magyarázó szövegeket nagyfokú alaposság jellemzi, segítségükkel az olvasó részletes tájékoztatásban részesül az irat megfelelő megértése céljából. Ezek a szövegek a szakirodalmon és más levéltárak anyagán alapulnak, nemegyszer más iratok részleteit tartalmazzák, így maguk is részben forrásközlések. Ha pedig ez utóbbi elmarad is, mindig találunk pontos hivatkozást a kapcsolódó iratokra és művekre. Az előforduló személyek rövid életrajzának bemutatása és a helynevek azonosítása is a kommentár jelentős érdeme.

Ráday Pál iratainak első két kötete esetében a hatalmas és óriási jelentőségű forrásanyag miatt nem volt lehetőség a klasszikus értelemben vett, az iratokat feldolgozó és egységbe állító bevezető tanulmány megírására. Ez a szabadságharc történetének szinte újraírása lett volna.[11] Mindkét kötet tartalmaz bevezetést, azonban a szerkesztők ezekben mindössze az iratok olvasásához szükséges általános hátteret vázolják fel. Az első kötetben Ráday Pál életrajza,[12] családjának története és a szabadságharc alatti tevékenységének summázata olvasható, a második kötet pedig Rákóczi kancelláriájáról és államának diplomáciai gépezetéről tartalmaz rendkívül alapos leírást. Ez utóbbi esetben azonban a szerzők tettek egy lépést az iratok összefoglalása felé, amikor nagyon röviden vázolták az 1707–1708-as évek történetét az iratok keletkezése szempontjából, főleg azokra hivatkozva és Ráday tevékenységét, illetve az egyes ügyekről alkotott véleményét a középpontba állítva.[13]

Mivel tehát az elődkötetek bevezetései a klasszikus bevezető tanulmányhoz egyre közelítő tendenciát mutatnak, valamint a most megjelent kötet egyáltalán nem tartalmaz bevezetést, indokoltnak tűnik ehelyütt kísérletet tenni az 1709–1711 közötti időszaknak az iratokból elénk táruló, sajnos az anyag természete és a kiadás sajátosságai miatt töredékes képének megrajzolására a dokumentumok rövid összefoglalásával. Ez annál is inkább lehetséges, mivel ötvennél kevesebb iratával a harmadikként megjelent kötet a rövidsége miatt messze a legkönnyebben átlátható és ismertethető.

A *Ráday Pál iratai 1709–1711* című kötet húsz sorszám alatt negyvenhét dokumentumot tartalmaz. Ezek szinte kivétel nélkül a következő három típusba sorolhatók:

Ráday Pál fogalmazványai, vagy más iratokról készült másolatai, neki írt levelek, illetve az általa írtak eredeti példányai, amelyek természetesen más gyűjtemények – így főleg a Magyar Országos Levéltárnak és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának – tagjai. A korábbi kötetek tárgyi beosztása szerint csoportosítva az iratok közül huszonkettő a diplomáciai, tizenhét a belügyi, illetve katonai, öt a gazdasági és három pedig a személyes jellegű írások közé sorolható.[14] A legjelentősebb témaköröknek Pápai Páriz Ferenc szótárának kiadása, a velencei és török diplomáciai kapcsolat, Ráday harmincadosi tevékenysége, az 1709. évi nemesi felkelést megelőző általános hadimustra, az Érsekújvár kapitulációját megelőző árulási ügy kivizsgálása, valamint a szatmári békét megelőző tárgyalások tekinthetők.[15]

A kötet időhatárai a szabadságharc utolsó két és fél évét fogják át, azt a periódust, amikor az új magyar állam rövid története során a legnehezebb helyzetbe került, mígnem végül harcát befejezni kényszerült. Az 1708 nyarán elvesztett trencséni csata után a kuruc hadsereg visszaszorulóban volt, Rákóczi tényleges hatalma alatt – leszámítva az előretolt bástyának számító és a harc sikerének zálogaként számon tartott Érsekújvár erődítményét – csak az ország északkeleti része maradt.[16] A Confoederatio ellenőrzése megszűnt a bányavárosok igen jövedelmező vidéke felett is, ami rendkívül érzékeny anyagi veszteséget okozott mind a szabadságharcnak, mind – ahogy látni fogjuk – magának Ráday Pálnak is.[17] Az év végén megtartott sárospataki országgyűlés (november 28.–december 20.) már főleg az erők összefogását szolgálta. Az itt elhatározott haderőreformtól[18] nagy eredményeket vártak, de a seregben fellépő társadalmi problémák, a rossz termés és a kitörő pestisjárvány tovább súlyosbították a csatavesztés teremtette kedvezőtlen viszonyokat. A kuruc sereg utolsó sikereit 1710 elején aratta, amikor többek között sikerült újra megteremteni a kapcsolatot Érsekújvárral, valamint segítséget és élelmiszert küldeni az erődnek, tovább növelve a megerősítéséért vállalt anyagi áldozatot.[19]

A nyugati hadjárat tervének Trencsénnél történt meghiúsulásával diplomáciai téren is a keleti kapcsolat került előtérbe. Ez annál is inkább érthető, mivel 1709 tavaszán Hágában összeült a spanyol örökösödési háborút lezáró béke lehetőségét megtárgyaló konferencia, amit 1710-ben hasonló ülés követett Gertruydenbergben. Noha Rákóczi kiküldte diplomatáit ezekre a tárgyalásokra, azok – akárcsak maguk a konferenciák – különösen jelentős eredményt nem értek el, így a fejedelem kénytelen volt katonai és diplomáciai támogatásért más irányba fordulni. Megélénkült tehát a kapcsolat az időközben szintén zajló északi háború résztvevőivel, Oroszországgal, Svédországgal, a Portával és Lengyelországgal, ugyanakkor Rákóczi részben független szövetségest is próbált találni: Velencét.[20] A hazai kedvezőtlen helyzet és az általános békevágy miatt azonban 1710 késő nyarán a fejedelem és szenátusa elhatározta a császárral való béketárgyalások újbóli – immár utolsó – megindítását, miközben persze Rákóczi sosem adta fel sem a külföldi segítséggel folytatandó újabb harcok tervét, sem pedig a nemzetközi békébe való befoglalásra, illetve a külső hatalmak garanciájára vonatkozó igényt. Ez a kettősség okozta végül azt a konfliktust is, amely a hazai tárgyalások vége felé, a szatmári békét megelőző időszakban a Lengyelországban az orosz cárral tartandó megbeszélésre várakozó fejedelem és a Magyarországon tartózkodó kuruc vezetőség között

bontakozott ki,[21] és amely a Rákóczi-szabadságharc lezárását máig tartó viták keresztüzébe állította.[22]

Ez tehát az az általános történelmi háttér, amelybe Ráday Pál 1709–1711 közötti iratainak most kiadott része segítségével közelebbi bepillantást nyerhetünk. Az a tény, hogy ez által nem egy kérdésben gazdagodnak a korszakról lévő ismereteink, a forráskiadvány fontosságát jelzi. Mivel pedig az új ismeretek tudatossá válásához a források olvasása mellett éppúgy fontos azok értékelése és összefüggésbe állítása is, a következőkben a megjelent dokumentumok rövid összegzésére teszek kísérletet, természetesen nem a teljesen kimerítő feldolgozás igényével.

Erdély a Rákóczi-szabadságharc kulcsfontosságú tényezője volt. Rákóczit ugyanis kizárólag erdélyi fejedelemként tekintette szuverénnek a nemzetközi közvélemény, a magyar rendek Confoederatióját mindvégig nem ismerték el. Bizonyára ezért ragaszkodott a fejedelem olyannyira a szatmári béke megkötése idején is ehhez a címhez, illetve Erdély önállóságához, hiszen az általános európai béketárgyaláson is csak szuverén állam képviseletében foglalhatott volna helyet Rákóczi követe.[23] Ennek ellenére maga a terület csak 1704 és 1707 között állt – és nem is teljes egészében – a kuruc sereg ellenőrzése alatt. A gyakori hadmozdulatoknak kitett területen nem mutatkozott kedvező lehetőség a művelődés számára sem. Rabutin császári tábornagy még 1704-ben feldúlta a nagyenyedi kollégiumot, a terület labanc kézre kerülése után, 1707-től pedig Rákóczi pártfogása alatt az intézmény maga is bujdosni kényszerült. 1707-ben Kolozsvárra, majd Szatmárra, végül 1708-ban Nagybányára költözött, csak 1709 februárjában tért vissza eredeti városába.[24]

A kollégiummal bujdosott annak híres tanára, Pápai Páriz Ferenc is, aki a magyar tudomány több területén is kiemelkedő műveket hagyott hátra. Az egyik ilyen munkája Szenczi Molnár Albert latin–magyar szótárának bővített kiadása.[25] Ennek a szótárnak a kiadásáról, illetve a kollégium sorsáról két most megjelent irat is tájékoztat minket.[26] A kollégium sorsával kapcsolatban Marosvásárhelyen egy ismeretlen tartalmú megállapodás született Ráday és Pápai Páriz között. Benda Kálmán sejtése szerint Ráday azt ajánlhatta, hogy a kollégium kérje hivatalosan a fejedelem támogatását, így helyezve biztonságba a tanárokat és diákokat. 1709 januárjában azonban Pápai Páriz már úgy ítélte meg a helyzetet, hogy ezzel a lépéssel csak további támadásoknak tenné ki az iskolát, ezért visszautasította az ajánlatot.[27] Emellett a szöveg alapján[28] egy másik értelmezés is elképzelhető: talán Pápai Páriz Ferencet valamilyen személyes szolgálatra kérték fel, amelyet félve az abból származó, rá és esetleg még miatta a kollégiumra is leselkedő veszélytől, ezúton visszautasított. A levélben az említett visszautasítás a szótár kiadására vonatkozó közlésekkel annyira összefonódik, hogy elképzelhető egy magával a kiadással kapcsolatos megegyezés is.

A *Dictionarium* kiadására vonatkozóan szintén eddig ismeretlen adatokhoz jutunk a két levélből. A Lőcsén 1708-ban kinyomtatott köteteket Pápai Páriz nem mindjárt bocsátotta kiadásra, hanem a kedvezőtlen körülményekre való tekintettel csak néhány közelebbi iskola számára engedte megküldeni. Egy példányt a levéllel Rádaynak is juttatott. Ezeket még nem véglegesnek szánta, hanem – ahogy a nyomdász Brewer János Rádaynak írt levelében olvashatjuk – félve, hogy idősebb kora miatt már nem

láthatja nagy művét, ajánlás és képek nélkül előre nyomtattatott belőle. A kiadáshoz egyébként is a porosz király segítségét akarta kérni, aki már korábban is az enyedi kollégium patrónusa volt. Emellett Pápai Páriz a király udvari papjával, Ernest Daniel Jablonskival is jó kapcsolatot tartott fenn. A porosz királynak szóló ajánlással ellátott, reprezentatív példányok azonban már nem készülhettek el. Januárban ugyanis a császári sereg Árva várát vette ostrom alá, miközben Lubomirski herceg, szepesi sztaroszta is a császár mellett mozgolódott.[29] Ez nagy nyugtalanságot keltett Lőcse vidékén, a nyomda működése leállt, és szétbontották a szótár oldalait nyomtató sajtót is. Az ott maradt példányokat máshová küldték, így ma is az első, kevésbé díszes változatot ismerjük. Ez alapján készültek a nélkülözhetetlen kézikönyv további kiadásai.[30]

Ugyanebben az időben a fejedelem Munkácson tartózkodott. Innen írta meg második követi utasítását a Velencében tartózkodó megbízottja, a savoyai származású Tournon János Henrik gróf számára.[31] Az elsőt még 1708. május 7-én küldte el neki, ekkor azonban még a gróf ötletszerű velencei utazásának kihasználására. Ez a második azonban már nagyon is átgondolt terv szerint íródott, és valós szükség húzódott mögötte. A francia sereg ugyanis védekezésben volt, a svéd–orosz háború pedig a nagy összecsapás felé közeledett.[32] A császári seregekkel körülvett Velence ebben a helyzetben megfelelő szövetségesnek látszott. A Köztársaság a háború elejétől fogva semleges volt, Rákóczi azonban Tournon grófon keresztül kifejtette, hogy amióta a császár seregei túlerőben vannak Itáliában, ez a magatartás Velence érdekeit sérti. A Habsburg udvar már most uralja Velence szinte teljes szomszédságát, ha pedig Magyarországot is leveri, a magyar király régi jogaira hivatkozva Dalmáciát is magáénak akarja majd tudni, és ezzel a Köztársaság egész kereskedelmét megbéníthatja. Most még van lehetőség cselekedni, később talán már nem lesz. Ezért Rákóczi azt kéri Velencétől, hogy ismerje el a független magyar államot, cserébe Magyarország lemond javára Dalmáciáról. A terület birtoklásának jogcímén pedig már támadást indíthat a császár ellen. Ebben az esetben Horvátország is fegyvert fog, a császárnak nyugatról kell majd csapatokat elvonni, a franciák így bevonulhatnak Piemontba, és így I. József térdre kényszerül. Ezután egy orosz–magyar–velencei szövetség visszafoglalhatja a teljes Dalmáciát a töröktől.[33]

Második utasításában lényegében ezt a tervet részletezi, és nyomósabb érvekkel támasztja alá. Felvázol azonban egy másik lehetőséget is arra az esetre, ha Velence nem akarna háborúba bocsátkozni. Nyújtson nyílt vagy titkos pénzbeli segítséget Magyarországnak, akkorát, amelyen Albániában hadsereget lehet toborozni. Ez a sereg végezné el a fejedelem parancsnoksága alatt Dalmácia meghódítását, amelyet azután átengednének Velencének. A Köztársaság csak akkor támadjon, ha a magyar szabadságharcot levernék. Az így szerzett tiroli, stájer területeket megtarthatja. Győzelem esetén azonban a két állam védelmi szerződést kötne.[34]

A velencei diplomácia 1709-től tehát összekapcsolódott egy másik jelentős üggyel, amely a Portával fenntartott kapcsolatot érintette.[35] Ennek lényege a már fentebb ismertetettek szerint az volt, hogy a katonailag nehéz helyzetben lévő szabadságharc számára albán segédcsapatokat toborozzanak a Rákóczi környezetében tartózkodó Omér aga vezetésével. 1709 januárjában Rákóczi útnak indította Teleki Mihály grófot és Pápai Jánost, hogy tárgyaljanak az 1708 októberétől nándorfehérvári szerdárként

tevékenykedő Ali pasával. A közbenjárását kérték a nagyvezírnél a toborzásra adott engedélyért és a Rákóczit Erdély fejedelmeként elismerő szultáni athnaméért. Már elküldésük után érkezett meg Rákóczihoz Ali pasa követe, aki megbízója kinevezésének hírül adása céljából kereste fel, és jóindulatáról biztosította a fejedelmet.[36] Ennek örömére Rákóczi február 12-én a már húsz napja úton lévő, de az említett török követre és Omér agára várakozva még mindig csak Debrecenben tartózkodó diplomatáinak azt az utasítást adta, hogy a szerdárnak a megbeszéltnél nagyobb összeget is adhatnak.[37]

A továbbiakban az ügyről három levél tájékoztat. Mindhárom Pápai Gáspárnak, a fejedelem nándorfehérvári rezidensének íródott azután, hogy az Ali pasához küldött követek itthon jelentést tettek küldetésük sikeréről. Mivel a pasa engedélyt adott a nem hivatalos toborzásra, és vállalta az athnaméra vonatkozó kérés tolmácsolását,[38] Rákóczi megköszönve a jóindulatát arra kérte, hogy a Porta nyilvánítsa ki az athname javasolt pontjaival kapcsolatos észrevételeit, hiszen azokat a fejedelem diskurzusra szánta. Másrészt megkérdezte, hogy a fogadott albán zsoldosok Csanádnál vagy Titelnél fogják-e átlépni a határt, mert érkezésük helyét sánccal vagy sereggel biztosítani óhajtotta. Később Szeged vagy Arad ostromával próbál majd utat nyitni dél felé. A szerdár további megnyerésére kilátásba helyezte a Magyarországon maradt törökök hazabocsátását, Pápainak pedig pénzt küldött a zsoldosok első fizetésére, és egy tartozás kiegyenlítése céljából.[39]

Omér aga közben valóban elindult Albániába, de tőle függetlenül egy boszniai aga is felkereste Pápai Gáspárt kétszáz önkéntessel, akik a rezidens útján arra kérték Rákóczit, hogy biztos helyen léphessenek magyar területre. Pápai április 12-én kelt jelentésében Tótváradját[40] vetette fel lehetséges átkelőhelyül. Ebben a levélben tájékoztatta a fejedelmet a Porta számára a császáriaktól a háborúban elszenvedett sérelmes esetek ügyében végre nyélbe ütött megegyezés tartalmáról is.[41] Mivel Rákóczi ekkorra Titelt elvetette mint átkelési lehetőséget, válaszában Csanádhoz vagy Tótváradjához irányította az érkező hadakat. Ugyanakkor a jelentkező boszniai katonákat Omér agához utasította, mivel a toborzással egyedül ő volt megbízva a térségben.[42] Kevesebb mint két hét múlva azonban mégis megváltoztatta az előbbi parancsot, mert megtudta, hogy a boszniai toborzásra Pápai János szólította fel a Rákóczi szolgálatában álló Haszszánt. Pápai Gáspárnak az új rendelkezés nyomán fel kellett fogadnia a boszniai hadakat, és Csanádon keresztül, rögtön némi fizetéssel ellátva Magyarországra küldenie őket.[43] A toborzás további eredményeiről, a Magyarországra érkezett csapatokról Benda nem ad semmi további tájékoztatást, és mivel a szakirodalom nem tud albán és bosnyák csapatokról 1709-ben,[44] a gondosan előkészített terv valószínűleg nem valósult meg. A velencei követség mindenesetre bizosan nem járt sikerrel, a Köztársaság kezdettől fogva elzárkózott a Tournonnal való tárgyalástól. Velence a háború végéig semleges maradt, a követ pedig többszörös panasza után sem kapott pénzt tartózkodása költségeire, így minden bizonnyal utolsó híradása (titkára levele 1710 nyarán) után előbb-utóbb távozott a lagúnák városából.[45]

A pénzügyi nehézségek nemcsak a külföldön tartózkodó diplomatákat sújtották. A lecsökkent terület nyilvánvalóan kevesebb jövedelmet is termelt, ezért megnőtt a jelentősége a megmaradt megyék adójának.[46] Más jövedelmek után kellett néznie Ráday

Pálnak is, akit szolgálataiért a fejedelem korábban a bányavárosi harmincadosi tisztséggel ajándékozott meg.[47] A Felvidék e gazdag részének elvesztése ugyanis nemcsak a szabadságharcnak, hanem saját megélhetését illetően a kancellária vezetőjének is problémát okozott. Ő a harmincadjövedelmén kívül még az 1707-ben adományként kapott Bars megyei birtokától, Geletnektől is elesett az 1709-es császári előrenyomulás következtében.[48]

A bányavárosi harmincadhely központja, Besztercebánya tehát elveszett, de filiája, a szécsényi állomás még egy darabig Ráday kezén maradt. 1709 nyarán, Nógrád és Kishont megyei mustramesteri megbízását[49] teljesítve azonban fülébe jutott, hogy a fejedelem egy görögnek – talán a korábbi selmeci fiókharmincados Rotarides Jánosnak[50] – akarja juttatni ezt a csekély jövedelemforrást is. Június 24-én panaszos hangú levélben kérte Rákóczit, hogy ha már így döntött, legalább tájékoztassa személyesen, ne a háta mögött „vesse ki a szolgálatból".[51] A görög már korábban is terveket szőtt a térség harmincadjaival kapcsolatban, mert Ráday Pállal egy Nógrádon[52] felállítandó új fiókharmincad árendába vételéről tárgyalt. Klobusiczky Ferencnek, a Consilium Oeconomicum[53] elnökének írt június 12-i levelében Ráday engedélyt kért az új harmincadhely létesítésére, azzal az indokkal, hogy egyrészt korábban is volt ott bányavárosi filia (erről azonban nincsenek adataink[54]), másrészt a Nyugat-Felvidékkel való kereskedés már jórészt az aktuális határon, Nógrádon és Palánkon[55] keresztül, az ország bármiféle haszna nélkül folyik, miközben Szécsény pang. A szöveg alapján valószínűleg a görög maga vetette fel a nógrádi fiók felállításának ötletét Ráday jurisdictiója alatt, melyet aztán ő rögtön bérbe is vett volna.[56] A nógrádi harmincadhely végül nem állt fel, nyilván ezért kereste meg a görög Rákóczit, és kérte tőle a szécsényi harmincadot. Ez a terv végül szintén nem sikerült, mert még októberben is Kecskeméthy Pál, Ráday alharmincadosa irányította a helyszínen a vám adminisztrációját. Az ő nyári elszámolásából és őszi leveleiből[57] egyúttal képet kaphatunk Szécsény alacsony és egyre csak fogyó forgalmáról, illetve jövedelméről, valamint az ebből adódó, elhatalmasodó problémákról is.

Az elszámolás 1709 második évnegyedéről szól, április 4-től június 30-ig tartalmazza az áthajtott állatok számát, az utánuk fizetett összeget és a kereskedők nevét. Eszerint három hónap alatt csak hét napon történt a vámhelyen átkelés, ezalatt összesen tizenöt tételt regisztráltak. A kereskedők legtöbbje Nógrád és Nyitra megyei volt, de érkeztek Bars, Pozsony és Szabolcs megyéből, valamint Váradról is. Illusztris személyiségként köztük volt Bottyán János, aki május 18-án húsz, június 23-án tizennégy ökröt hajtott át. Kecskeméthy Pál az ezekért járó összeget elengedte, mivel a folyami hadműveletekhez szükséges hajókat a generális korábban a saját költségén építtette.[58] Összesen kétszáztizenegy ökröt, valamint két teherhordásra való fiatal bikát vezettek át a vámon, és mivel a harmincad összege egy ökör után másfél forint volt, a szécsényi fiókharmincad összjövedelme három hónap alatt alig haladta meg a háromszáz forintot.[59]

Októberre azonban még ez az összeg sem folyt be, sőt a jövedelem szinte nullára csökkent. Azt a kevés pénzt is, ami még volt, a kincstári végrehajtók és az árendátor (talán a görög[60]) erőszakkal elvitték, az alharmincados ezért attól félt, hogy az általa

felvett kétszáz forint kölcsönt nem is tudja majd visszafizetni. Ráday megengedte neki, hogy az éves fizetését kivegye a pénztárból, így azonban a sajátjából egy forint sem gyűlt már össze. A forgalom általános lehanyatlásán kívül (nyár végén Pálffy János császári generális Nógrád felé tört előre, ekkor esett el Fülek is[61]) a drasztikus csökkenést továbbra is a harmincadhely elkerülése okozta: Gyöngyös felé legtöbben Hatvanban, Lőrincin és Szurdokpüspökiben fizettek, Szécsényben ezért már csak láttamoztatniuk kellett vámcédulát.[62] A helyzet meglehetősen szorongató lehetett, mert Kecskeméthy októberben két egymást követő napon is panaszkodott az áldatlan állapotokra. Második levele szerint az utolsó évnegyedben eddig is csak mézből és sertésből volt jövedelem, most azonban ebből sincs.[63] A fiókharmincad végül 1710 elején szintén császári kézre került, Ráday és Kecskeméthy levelezése a két fent említett darabbal véget ért.[64]

Az anyagi nehézségek mellett katonai problémák is bőven adódtak a trencséni csata utáni időszakban. A pénz és a lelkesedés fogytán volt, ezért a sárospataki országgyűlésen – egyéb hadügyi reformok mellett – megszavazták a nemesi felkelést. Egy 1709 márciusában kelt pátens készítette elő az eseményt, nyár elején pedig sor került a tényleges meghirdetésére is. Rákóczi mustramestereket nevezett ki az összegyűltek létszámának ellenőrzésére és a megváltási összegek körüli alku véghezvitelére szóló megbízással.[65] A mustra helyszíneinek áttekintése alapján[66] ekkorra a fejedelem uralma alatt már csak tizenhét megye állt. Általában megyénként egy mustramestert küldött, de akadt, aki két megyében is működött, így Ráday Pál Nógrádot és Kishontot kapta. Öt ilyen minőségében írt jelentése mellett a mostani szövegkiadás négy neki szóló utasítást is közöl.[67]

Rákóczi június 1-jén a mustramestereket két-két levéllel látta el, a megyékhez pedig körlevelet intézett. Ez utóbbi mindössze figyelmeztette a rendeket a felkelésre és annak törvényben előírt voltára, valamint előírta a mustramesternek való engedelmességet a további intézkedések terén. A mustra időpontját június 18-ában jelölte meg.[68] A két levél közül az egyik a mustramestereknek szóló személyes megbízólevél volt. Ebben a fejedelem lényegében megismételte a körlevélben írottakat és megjelölte az illető megbízotthoz tartozó megyé(ke)t, a további parancsokat és a mustra lebonyolításának részleteit viszont csak a másik, a helyszínen felbontandó levélben közölte velük.[69] Ez a titkos utasítás előírta, hogy a mustramester először kérje el a vármegye nemességének listáját, ez alapján vegye számba a megjelenteket és meg nem jelenteket. Az utóbbiak esetében járjon utána a hiányzás okának, és a megfelelő magyarázat nélkül elmaradókra szabasson ki a vármegyével büntetést, az előbbieket pedig írja össze aszerint, hogy ki hány személlyel jelent meg és milyen fegyvernemben harcol. A „tabellaris lista" elkészítése után hozza a tudomásukra, hogy a fejedelem tekintettel a lakosok gondjaira és „táborozásokra való nagy kedvetlenségükre", hajlandó elfogadni az insurgentia kötelezettségének pénzbeli megváltását is. Az így befolyt pénzen a fejedelem külföldi zsoldosokat – valószínűleg elsősorban az albánokra gondol, de szó volt lengyelek alkalmazásáról is[70] – fogad majd. A befizetendő összeg nagysága önkéntes, de a legalacsonyabb rendű nemes is legalább két tallért köteles fizetni. A tehetősebbek anyagi helyzetüktől, a parancsnokságuk alatt bevonulók számától és a táborozás tervezett

költségétől függően adjanak többet. A pénzt még a gyűlésen össze kellett szedni.[71] A csaknem két héttel később kelt harmadik utasításában Rákóczi a megyéktől begyűjtendő minimális összeget is megadta: Rádaynak Nógrádban ezerötszáz, Kishontban négyszáz forintot kellett feltétlenül összegyűjtenie.[72]

Ráday Pál az utasítás átvétele után nem sokkal Nógrád megyei birtokára, Ludányba[73] utazott. Június 18-a előtt három levélben tájékoztatta a fejedelmet, egyelőre a mustrával kevésbé összefüggő ügyekben.[74] A mustra előirányzott napján Nógrád megye nemessége egy Lőrinc nevű faluban[75] gyűlt volna össze, de a sok késés miatt a szemlét másnapra halasztották. A fejedelem utasítását követve a mustra után sor került a pénzbeli megváltás lehetőségének elővezetésére. A nemesség ekkor előadta a panaszait, majd Ráday magukra hagyta őket, hogy nyugodtan tárgyalhassanak a megváltásról. Végül úgy határoztak, hogy szükség esetén bevonulnak ugyan, de jelenleg mégis szívesebben fizetnének. Teszik ezt annak ellenére, hogy ezzel szinte jobbágyságra vetik magukat, hiszen ahogyan a mondás tartja: *„jobb adj, hogynem eless a harcon."*[76] Összesen ezerhétszáz forintot ajánlottak fel azzal a feltétellel, hogy a fejedelem a kerületi főkapitányságok[77] rendelkezései alól felszabadítja őket. Kishont megye esetében némiképp más volt a helyzet. Itt ugyanis Rimaszombatban gyűlt össze a nemesség, de annak egy része éppen a seregben szolgált, ezért csak az otthon maradtak jelenhettek meg. A szomszédos megyéktől pedig addigra értesültek is a pénzbeli megváltás lehetőségéről, hiszen Ráday itt csak június 21-én tartotta meg a mustrát. A többi nemes véleményének kikérése indokával ugyan két napra feloszlott a gyűlés, de a kishontiak is hajlottak a fizetésre, miután előre biztosítékot kaptak a felkelés és az őrség alóli mentességről.[78] A pénz két nap múlva valóban összegyűlt, legalábbis utolsó e tárgyban írt levelében Ráday annak további sorsával kapcsolatban kért Rákóczitól újabb parancsot.[79] Ennek értelmében végül az összeget biztonságban az udvarhoz kellett küldenie.[80]

Mustramesteri megbízatása után Ráday Pál a Dnyeszter torkolatához közeli Benderbe ment a svéd királyhoz diplomáciai küldetésben.[81] Emiatt csak 1710 februárjában látott neki ismét a kancelláriai teendőinek, és ez a késedelem megnyilvánult Bercsényi Miklósnak a császári haditanácshoz írt levele esetében is, melyet az áruló Ocskay László brigadéros ügyében írt.[82] Ocskayt 1710. január 1-jén fogták el a kurucok, kivégzését a haditanács, Heister és Pálffy császári generálisok fenyegető levelekkel próbálták meggátolni. Az említett levél a haditanács levelére adott válasz, amelyben azonban – az azóta eltelt hosszú idő miatt – a kuruc sereg főparancsnoka már egyenesen az Ocskay kivégzése által kiváltott kegyetlen megtorlás[83] feletti felháborodását fejezi ki. A kései válaszadást az okozta, hogy ezt a fontos ügyet Bercsényi egy Ráday Pál diplomáciai érzékével megfogalmazott levélben akarta elintézni.[84]

1710 áprilisában a januárban lezajlott romhányi csata frontján a császári hadsereg már Nógrádot, Gyarmatot, Szécsényt, Gácsot, Losoncot, Divényt és Somoskőt[85] is elfoglalva az előbbi települések megerősítésével foglalatoskodott. Eközben a nógrádi és nagyhonti nemesség negyven tagja Eger várába zárva várta a felmentést. A kuruc sereg azonban visszavonulás közben csak a környéket prédálta. A korabeli megfigyelők

szerint a labancok is nehéz helyzetben voltak, csak tanultabb katonákkal és jobban szervezett csapatokkal rendelkeztek.[86]

Rákóczi hadserege tehát egyre keletebbre szorult, miközben a fejedelem Bécshez közeli erőssége, Érsekújvár még ekkor is tartotta magát, messze beékelődve a császári sereg által megvont frontvonalba. Az inkább kuruc győzelemmel záruló romhányi csata lehetőséget teremtett, hogy erősítés és utánpótlás érkezzen a várba. Rákóczi Károlyi Sándort bízta meg a segélyakció levezetésével, és Eszterházy Antal helyett egyszersmind a vár élére is állította. Károlyi április 6-án új parancsnokot nevezett ki Nagyszeghy Gábor személyében.[87] Az új parancsnok idős korára és rossz egészségi állapotára való tekintettel azonban „kettős parancsnoklást" vezetett be, mellé helyezte Ordódy Györgyöt[88] helyettes parancsnoknak. Károlyi 1710. április 20-án kelt instrukciója mindkettőjüket „commandansnak" nevezi.[89] A várható ostromra készülve egy darabig még maga a generális is ott maradt, nyáron azonban már nem találjuk Érsekújvárban.

A kulcsfontosságú erődöt júliusban kezdte ostromolni Heister generális. Augusztusban, amikor helyét Pálffy János vette át, érdekes eseményekre került sor. Ezekkel kapcsolatban – megfelelő források híján – történetírásunk ez idáig némi bizonytalanságot mutatott. Rákóczi ugyanis Emlékiratait írva némiképp rosszul emlékezett vissza a történtekre. Ezt írja: „A helyőrség három tisztet küldött hozzám, akik Szerencsen értek el, és elfogva hozták magukkal a parancsnokot, akit árulással és az ellenséggel való levelezéssel gyanúsítottak. Károlyi Nagyszeghy brigadérost küldte ki parancsnoknak, aki szeptember 24-én feladta a várat. Az ellenség áttört a várárkon, maga a vár azonban még sokáig tarthatta volna magát olyan tüzérség ellen, amilyen Heisteré volt."[90] Márki Sándor néhány más forrással összevetve már úgy rekonstruálta az esetet, hogy Beleznay János brigadéros Krasznahorkára vitte a fejedelem elé Ordódy György brigadérost, Érsekújvár parancsnokát a Heisterrel való levelezés gyanújával. Az új parancsnok, Nagyszeghy augusztus 17-én tizennégy napi fegyverszünetet kötött Pálffyval, aki Heistert váltotta az ostromban. 31-ére kilátásba helyezte a kapitulációt, ha addig nem érkezik felmentés.[91] Bánkúti Imre pedig, bár ő is felhívja a figyelmet, hogy Rákóczi nem a valóságnak megfelelően írta le az esetet, szintén kénytelen Ordódy György Rákóczihoz szállítását tényként elfogadni. Az ő verziója a következő: Ordódy parancsnokhelyettes (Nagyszeghy mellett) Pálffyval egyezkedett a megadásról, fegyverszünetet kötött vele, és kilátásba helyezte a kapitulációt. A vár tisztjei ekkor árulóként Rákóczi elé szállították, aki Tóth Márton vezetésével háromszáz főnyi kurucot küldött vissza. Ők visszafelé áttörték az ostromzárat,[92] és az ellenállás folytatására kényszerítették a bent lévőket. A legyengült és élelemből kifogyott őrség aztán szeptember 24-én feladni kényszerült a várat.[93] Bonyolítja a helyzetet, hogy a szakirodalom a tényleges kapituláció esetében is tud árulásról: a Keppich testvérek és Topeltschau Lázár érsekújvári kereskedők megvesztegették Rottenstein Ferenc tüzérségi alezredest, ezért került sor a szeptemberi megadásra.[94] Ez az eset azonban minden bizonnyal jóval korábban játszódott le, és nincs köze a kapitulációhoz.[95]

Ráday most megjelent iratai segítségével szerencsére lehetőség nyílik ennek a bizonytalanságnak a felszámolására. Rákóczi ugyanis az esetről értesülve vizsgálatot

indított a vár tisztjei ellen, és a kiküldött biztosok számára írt utasítások, valamint a várban tartózkodóknak írt levelek fennmaradtak az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Thaly-gyűjteményében.[96] Ezek szerint tehát amikor Pálffy János átvette az ostrom vezetését, Ordódy György parancsnokhelyettes kezdeményezésére egyes tisztek tárgyalásba kezdtek vele. Nagyszeghy Gábor tudtával, de tevékeny részvétele nélkül augusztus 17-én fegyverszünetet kötöttek, és két héttel későbbre a kapitulációt is megígérték, abban az esetben, ha nem érkezik kuruc felmentő sereg. A tisztek másik része ezt árulásnak tekintette, és követek útján értesítették Rákóczit. Beleznay János, Bokros Pál és Somogyi Ferenc (Ordódy György nélkül) Szerencsen felkeresték a fejedelmet, aki őket küldte vissza az ügy kivizsgálására és a rend helyreállítására. Az volt a feladatuk, hogy visszatérve a hűséges Kőszeghi Imrével[97] együttműködve hívják össze a védőket, és olvastassák fel a nekik szóló levelet.[98] Nagyszeghy Gábort – ha valóban nem volt köze az áruláshoz – hagyják meg a parancsnokságban,[99] mellé azonban Kőszeghi kerüljön helyettesnek.[100] Ordódyt azonnal végezzék ki, fejét hajítsák ki a bástyán – feltehetőleg a megegyezés felbontásának jeléül. A többi felelőst verjék vasra és alkalmas személyekkel váltsák fel. Végül eskessék meg az őrséget, hogy bármi hasonlót tapasztalva az illetőt ugyanígy megbüntetik, és a fejedelem engedélye nélkül nem adják fel a várat. Az élelmiszert vegyék köztulajdonba, a nőket és védelemre alkalmatlanokat bocsássák ki. A követek a bennmaradóknak ígérjék meg Rákóczi gyors segítségét, majd térjenek vissza a foglyokkal és tegyenek jelentést.[101] Az akció teljes titokban zajlott, erre a biztosoknak esküt is kellett tenniük.[102]

A fejedelem nem táplált illúziókat az őrség hűségével kapcsolatban. Egy másik, titkos utasítást is adott ugyanis a követeinek arra az esetre, ha már a kapituláció után érkeznének, vagy az addig hűségesek is a megegyezés mellé álltak volna. Eszerint a parancsnokokat külön-külön keressék fel és tudakozódjanak a tárgyalások állása felől. Ha még visszafordítható a folyamat, járjanak el az előző utasítás szerint, ha azonban nem, hívassák össze az őrséget Kőszeghi Imrével. Azok összegyűlte után tőlük maguktól is kérdezzék meg, hogy mi a szándékuk. Intézzenek beszédet is hozzájuk, melyben emlékeztessék őket esküjükre, Érsekújvár fontosságára, az ellenfél Veszprémben és Késmárkon elkövetett csalárdságaira[103] és az orosz cár várható segítségére. Ha ez meggyőzi őket, adják át a nekik szóló levelet, de ha nem, közöljék velük, hogy egyedül ők a felelősek Érsekújvár elvesztéért. A kapitulációig megadott két hét alatt ugyanis nem volt lehetséges felmentést küldeni. Ezután pedig térjenek vissza a fejedelemhez.[104]

A követek tényleges tevékenységéről nem sokat tudunk. Érsekújvár mindenesetre nem kapitulált augusztus 31-én, Ordódy pedig fogságba került. Nem végezték azonban ki, a szabadságharc végéig fogva tartották. A többi vétkest rövid idő után kiengedték a börtönből. Rákóczi elégedetlensége miatt egy a követeknél magasabb rangú tisztet küldött oda a hajdúival együtt, illetve Károlyit újabb segélyakcióval bízta meg. Erre viszont annak már nem nyílt lehetősége. Beleznayék ugyan végül elküldték a fejedelemhez az elfogott Ordódyt, majd maguk is visszatértek hozzá, de jelentéstételük után négy nappal, szeptember 24-én a védők mégis feladták Érsekújvárat.[105]

Nem sokkal azelőtt, hogy Rákóczi értesült az érsekújvári árulásról, a szenátussal elhatározta a császárral folytatandó béketárgyalások megindítását. Ez a tárgyalássoro-

zat eredményezte végül a nyolc és fél hónappal később megkötött szatmári békét. A magyar történetírás ezt az időszakot rendkívül alaposan vizsgálat alá vette, tengernyi szakirodalma keletkezett, és a történeti köztudatban is előkelő helye van. Ezért talán elegendő, ha – hivatkozva természetesen a legfontosabb vonatkozó munkákra – itt csak a most kiadott kötetben először megjelenő források és kizárólag az azokból nyerhető új adatok kerülnek ismertetésre.[106] Ezek főleg Rádaynak a szatmári béke előzményeiben végzett tevékenységével kapcsolatosak, amelyet Rákóczi követeként fejtett ki. Ennek a küldetésének a történetét Benda Kálmán az eredeti iratok alapján már összefoglalta,[107] a dokumentumok nyomtatásban való megjelenése azonban itt is indokolttá teszi azok rövid ismertetését.

Rákóczi Ferenc a szatmári béke tárgyalásain alig vett részt személyesen. A Pálffy János császári főparancsnokkal novemberben kezdődő egyeztetések lebonyolításával Károlyi Sándort bízta meg. Rákóczi mindössze az 1711 januárjában Vaján rendezett találkozón tárgyalt Pálffyval. Az ezt követő salánki csonka szenátusi értekezleten számos fontos határozat mellett döntés született arról is, hogy a szabadságharc legfőbb állami döntéshozó szervének tagjai Rákóczival együtt a lengyel határ túloldaláról követik az eseményeket, hogy biztosan épségben maradjanak a békekötésig.[108] Rákóczi lengyelországi útjának azonban a biztonság mellett volt egy másik oka is, nevezetesen az I. Péter orosz cárral való találkozás terve. Ekkor ugyanis ő volt Rákóczi egyetlen lehetséges külső szövetségese. Részben emiatt a diplomáciai esemény miatt Ráday a fejedelemhez hasonlóan szintén Lengyelországba utazott. A Károlyi és Pálffy tárgyalásai során történtek azonban szükségessé tették a visszatérését Magyarországra.

Károlyi és Pálffy márciusban Debrecenben találkoztak, ahol a császár békejavaslatát (első „Finalis Resolutio") megtárgyalva megfogalmazták a vitás pontok magyarázatául szolgáló „Declaratio"-t. Erről Károlyi személyesen számolt be a fejedelemnek Sztrijben,[109] Rákóczi pedig április 5-én elküldte Rádayt, hogy közölje Pálffyval a „Declaratio"-val kapcsolatos észrevételeit. Ezek a „Dilucidatio" című iratban összefoglalt kifogások elsősorban a közkegyelemmel voltak kapcsolatosak. Emellett azonban Rákóczi egy fontos közjogi különbségtételre is felhívta a figyelmet: a tárgyalásokat nem vele, hanem a Confoederatióval bonyolítják, így a javaslat elfogadásáról születő döntés sem lehet egyedül Rákóczié, csak a szövetkezett rendeké.[110] A „Dilucidatio" Rákóczi munkája, de a „Declaratio"-ra vonatkozóan Ráday is tett feljegyzéseket. A befejezetlen irat elsősorban a császár által ígértek betartásának garanciáit hiányolja, de Rákóczi lengyelországi útjának apologetikus megokolását is tartalmazza.[111]

Ráday Pál feladata tehát az volt, hogy Debrecenben átadja Pálffynak a „Dilucidatio"-t egy kísérőlevéllel együtt,[112] és maga is tárgyaljon vele. Tájékoztatnia kellett Pálffyt a fejedelem őszinte szándékáról, amit megbízottja elküldése is jelez. Rajta keresztül azonban Rákóczi a sérelmét volt kénytelen kifejezni, hogy a vajai találkozón megbeszéltek nem érvényesültek, és hogy nem ismertetik meg vele a császár szándékait, annak ellenére sem, hogy az udvar nem a Confoederatiót tekinti partnerének, hanem őt magát. Ő azonban a saját nevében nem cselekedhet, és nem élhet semmilyen kegyelemmel, ha azt nem terjesztik ki a szövetkezett rendekre is. Lengyelországba utazására pedig a császári fél bizonytalan, homályos és önkényes tárgyalási módja miatt volt szükség, és

amíg az ilyen marad, ő sem látja okát a hazatérésnek. Közli, hogy már rendelkezett a rendek összehívásáról, és mindenre kész, az udvar pedig be fogja látni, hogy több időt kell adnia. A mostani javaslatra adandó válaszra ugyanis túl kevés időt biztosítottak, a fegyverszünetet meg kellene hosszabbítani. Ezek tolmácsolásán kívül Rádaynak meg kellett ismernie közelebbről a császár szándékait, és őszintén közölnie Rákócziéit. Megbízást kapott arra is, hogy ha Pálffy rugalmatlannak bizonyulna a haladék és a pontos tájékoztatás terén, a kuruc tisztikar előtt leplezze le a császári oldal kétszínűségét, erősítse meg őket a Confoederatióhoz és Rákóczihoz való hűségükben, és nyugtassa meg őket, hogy a fejedelem továbbra is nekik és a hazának szenteli minden cselekedetét.[113]

Ráday azonban Magyarországra érve már meglehetősen előrehaladott állapotban találta a békekötés ügyét. Károlyi ugyanis már hetek óta nem tájékoztatta a fejedelmet a fejleményekről, miközben Rákóczinak a kettejük sztriji találkozásakor tett megjegyzései alapján ismét megszerkesztett egy vitás pontokat tartalmazó iratot. Az ebben a dokumentumban foglaltak kérdésében Pálffy hajlandó volt engedni, és mivel az a születése körülményei miatt a „Dilucidatio" tartalmával részben párhuzamos kikötéseket tartalmazott, Ráday feladata egy részét már elvégezve találta. Az április 4-én Károlyinak elküldött újabb „Finalis Resolutio"-ban számos ponton érvényesültek Rákóczi igényei, április 27-ig a fegyverszünetet is meghosszabbították. Károlyi közben összehívta a szövetkezett rendeket Szatmárba, és ismertette velük a helyzetet. A megjelentek mind a megegyezés mellett foglaltak állást. Ezért intézkedtek a császár által biztosítéknak tekintett Kassa városának átadása ügyében, és követeket küldtek Rákóczihoz, hogy hazahívják. Az érkezését a fegyverszünet lejártának időpontja tájára várták egy Huszton tartott országgyűlésre.[114] Ebben a helyzetben ért oda Ráday, aki tanulmányozva minden eddig keletkezett iratot, egy a helyzetet és Rákóczi neki szóló utasítását is figyelembe vevő dokumentumot állított össze Károlyival. Ez a „Considerationes" címet kapta, amelyet április 15-én Ráday Debrecenben átadott Pálffynak.[115]

A pontok az amnesztiáról, birtokok és méltóságok, valamint a fegyverviselés jogának megtartásáról szóltak. A császárba vetett bizalom erősítése érdekében azt kérték, hogy az amnesztia már a hűségeskü letétele előtt érvényes legyen, az uralkodó Pálffy ígéreteit ne módosítsa, és adja ki újra a koronázási hitlevelét. Engedélyezze a vallásszabadságot, a többi sérelem orvoslására hívjon össze országgyűlést, és jelentse ki, hogy az eperjesi vésztörvényszékhez hasonló bosszúnak vagy a történteket felhánytorgató zaklatásnak senki sem lesz kitéve.[116]

Április 17-én Pálffy írásbeli választ adott a „Considerationes"-ra, Rádayval tárgyalva szóbeli kiegészítéseket is tett hozzá. A válasz szövege már megjelent korábban,[117] Ráday azonban egy példányra a szóbeli kiegészítéseket is feljegyezte. A most kiadott irat ezeket is tartalmazza. Elolvasva kitűnik, hogy egy-két pontot kivéve Pálffy és a másik császári megbízott, Karl Locher elfogadták a javaslatokat, vagy legalábbis szóban megnyugtatták Rádayt azok várható teljesülésével kapcsolatban.[118] A Rákóczinak szánt korábbi hűségesküszöveget is módosították Ráday javaslatának megfelelően.[119]

Ezekben a napokban érkeztek meg a kuruc sereg követei Rákóczihoz, aki azonban ekkorra már elzárkózott az aktuális feltételek melletti megegyezéstől, mert I. Péter a

harc folytatására biztatta, és a cár közeledtének hírére a vele való tárgyalás reménye is erősebb lett. A fejedelem ráadásul értesült arról is, hogy a Bécsben tartózkodó angol és holland követek utasítást kaptak, hogy szorgalmazzák a császárnál a magyar béke megkötését. Az udvar most ezeknek a hatalmaknak a garanciáját elkerülendő gyorsan meg akar egyezni. Ezért Rákóczi nem járult hozzá a béke megkötéséhez, hanem a fegyverszünet meghosszabbítását és gyűlés összehívását kérte. Ebben az esetben visszatérését is kilátásba helyezte, ha azonban a hadak nem állnak rá, akkor Rádaynak utasítása szerint fel kell olvasnia a fejedelem kiáltványát, majd Lengyelországban csatlakoznia Rákóczihoz.[120] Mivel a kuruc vezetőség ekkorra teljesen a béke híve lett, Rákóczi felhívása nem talált meghallgatásra.[121]

Ez a levél azonban csak jóval később érkezett meg Magyarországra, és ezalatt Ráday tovább próbálkozott egy Rákóczival együtt kötött béke megvalósításán. Április 17-én elindult Károlyihoz, aki azonban nem tudta Olcsván[122] megvárni. Az ebből az okból írt levelében[123] megkérte Rádayt, hogy menjen Rákóczihoz, és cáfolja meg az őt árulónak nevező rágalmakat, valamint tegyen tanúságot igazi törekvéseiről. (Károlyi ugyanis ekkorra megkapta a fejedelem április 9-én írt, súlyos szemrehányást tevő levelét.[124]) Sajnálta továbbá, hogy neki kell végrehajtania azt, amit a fejedelem nem akar, de vállalta tetteiért a felelősséget. Ráday azonban nemcsak Károlyival nem tudott találkozni, hanem Rákóczi követei sem érkeztek meg, ezért egyre jobban elhatalmasodott rajta a félelem. Hogy időt nyerjen Rákóczi meggyőzésére, levelet írt br. Ebergényi Lászlónak,[125] aki császári oldalon szintén részt vett az alkudozásban. Őt kérte, hogy ne tegyen semmit, amíg Ráday nem beszélhet Rákóczival. Károlyinak pedig szintén az időhúzás céljával Kassa mielőbbi átadását javasolta.[126] Egyúttal Rákóczinak is írt az aggodalmairól. Mindenáron próbálta meggyőzni a császáriak őszinteségéről, és rábírni, hogy jöjjön Magyarországra. Megírta, hogy Pálffy és Locher elfogadták a fejedelem javaslatait, és megesküdtek, hogy megállapodásukat a császár ratifikálni fogja. Azt is lehetővé tették, hogy Rákóczi és a szabadságharc többi vezetője csak a béke megerősítése után tegyenek hűségesküt.[127] Rákóczi ráadásul ezt megbízottja útján is megteheti majd. Nem lehet tovább halogatni a megegyezést, mert május 1-jén lejár Pálffy megbízása,[128] és kudarca esetén az udvarban meg fog erősödni a háborús párt. A császárnak eddig az volt a szándéka, hogy a magyarokat megtartja a szabadságukban,[129] de egy elsöprő hadjárat sokkal rosszabb feltételeket eredményezhet. Rákóczi Magyarországra jöveteléért Ráday szinte kezeskedett, ezért ebben a levélben is nyomatékosan kérte annak mielőbbi megtörténtére. Ha április 27-ig nem érkezik meg sem ő maga, sem a levele a döntéséről, Pálffy nem fog tovább várni. Ráday már meggyőződött Károlyi jó szándékáról, és kérte Rákóczit, hogy határozzon.[130] Két nappal később, április 21-én pedig elküldte Pálffy válaszát a „Considerationes"-ra a maga magyarázataival együtt. Tájékoztatta, hogy Pálffy az esküszöveg megváltoztatásába is beleegyezett. Aggodalmát fejezte ki Károlyi ténykedésével kapcsolatban, de kizárólag a szorongató körülmények, és nem szándékának őszintesége miatt. Végül ismételten megígérte, hogy elindul Rákóczihoz Lengyelországba.[131]

Az események további menete közismert. Ráday nem ment rögtön Rákóczihoz, hanem részt vett a szatmári gyűlésen. Ezt azonban csak magánemberként, nem mint a

fejedelem követe tehette meg. Felszólalása, melyben megokolta Rákóczi távolmaradását, hivatkozott az említett angol–holland közbenjárásra, és rámutatott az ellenfél tárgyalási módjának néhány gyengéjére, már nem változtatott a rendek döntésén. Igaz, Ráday véleménye ekkor már lényegesen nem is tért el Károlyiétól. Az ismertetett levelezésből nyilvánvaló, hogy az itthoni viszonyok ismerete a realitások talaján mozgó kancellárt a béke mellé állította.[132] A fegyverletétel előtt mindvégig a fejedelem részvételével megkötött béke tető alá hozásán fáradozott, és nem rajta múlt, hogy nem járt sikerrel. Rákóczi a nemzetközi békekötésig nem akarta befejezni a harcot, mindössze akkor, ha külső garanciákat kap, és a megegyezés belekerül a spanyol örökösödési háborút lezáró szerződésbe is. Ezért nem mondhatott le fejedelmi címéről sem.[133] Május 13-án fájdalmas nyílt levelet intézett a Szatmárban összegyűlt erdélyi és magyarországi rendekhez, melyben sajnálatát fejezte ki, hogy akkor kötöttek békét, amikor kezdtek ismét kedvező jelek mutatkozni. Ő nem volt ellene a békének, de nem fogadhatta el az udvar feltételeit. A cárral való tárgyalása után hazatért volna további tárgyalásokra, de a rendek cserben hagyták, és nélküle egyeztek ki az ellenséggel. A császár halála azonban feloldotta őket az esküjük alól, ezért csatlakozzanak újra hozzá, és gyűljenek össze Munkácson.[134] Ezt a levelet újra a már a fejedelemhez visszatért Ráday fogalmazta. Ekkor azonban érthető módon már nem válthatott ki komolyabb visszhangot; a szabadságharc a május 1-jei békekötéssel véget ért, ahogy Ráday kancellári megbízása is. Ez a levél tehát az utolsó, amelyet ilyen minőségében írt, és amelyet ezért iratainak kiadása – regesztában – utolsóként közöl.

A most megjelent kötet révén újabb lépés történt Ráday Pál iratainak kiadása terén. A munka azonban még nem befejezett. Éppen ezért az előszót író Berecz Ágnessel együtt remélhetjük, hogy a kiadvány „serkenteni fogja a további kutatásokat. Ezzel teljesítenénk leginkább a sorozatot indító Benda Kálmán akaratát; és ezzel szolgálnánk a történelmi jelentőségű Ráday-család múltjának feltárását is."[135] Tegyük hozzá: a Rákóczi-szabadságharc történetének kutatása is mérhetetlen jelentőségű forráskiadvánnyal gazdagodna Ráday Pál 1709–1711 közötti teljes iratanyagának az előző két kötethez hasonló alapossággal és felkészültséggel elkészített kiadásával.

Siptár Dániel

Jegyzetek

[1] *Ráday Pál iratai I. 1703–1706.* S.a.r.: Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László. Akadémiai, Budapest, 1955. 5. o. (A továbbiakban: *Ráday I.*)

[2] Uo.

[3] Uo. 23. o.

[4] Uo. 26–27. o.

[5] *Ráday Pál iratai 1709–1711.* S.a.r. Benda Kálmán. Ráday Gyűjtemény, Budapest, 2003. 2–4. o. (A továbbiakban: *Iratok.* Az egyes dokumentumokra sorszámukkal, Benda magyarázataira az oldalszámok megjelölésével hivatkozom.)

[6] *Ráday I.* 26. o.

[7] Benda Kálmán: Ráday Pál politikai iratai. 1703–1711. *Levéltári Közlemények* XXV. (1954) 141–151. o.

[8] *Iratok* 3. o.

[9] A korábbi két kötetet színesítő képmellékletek, amelyek a legtöbb esetben eredeti iratok fotói voltak, sajnos ez esetben kimaradtak.

[10] Vö. *Ráday I.* és *Ráday Pál iratai II. 1707–1708.* S.a.r. Benda Kálmán, Maksay Ferenc. Akadémiai, Budapest, 1961. (Archivum Rákóczianum I. osztály XIV. kötet.) (A továbbiakban: *Ráday II.*) Különösen *Ráday I.* 26–27. o.; *Ráday II.* 5. o.

[11] *Ráday I.* 5. o.

[12] Ráday Pál életére l. még Benda Kálmán: Ráday Pál. Rákóczi fejedelem kancellárja. In: *Confessio*, 1977/2. 186–197. o.; (A továbbiakban: Benda: Ráday); Esze Tamás szerk.: *Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára.* A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1980. (A továbbiakban: *Ráday Emlékkönyv*) Az utóbbi kötet összes tanulmánya Ráday életével foglalkozik.

[13] *Ráday I.* 5–27. o.; *Ráday II.* 7–62. o.

[14] Diplomáciaiak: *Iratok* 2., 4., 6–9., 18–20.; belügyi/katonaiak: 10., 14., 16–17.; gazdaságiak: 5., 11–13., személyesek: 1., 3., 15.

[15] A felsorolt témakörök sorrendjében: *Iratok* 1., 3.; 2., 4., 7–9.; 11–13.; 10.; 16.; 19–20.

[16] Vö. *Iratok* 37. o.

[17] L. *Iratok* 11–13.

[18] L. *Iratok* 10.

[19] Mindezekre és a következőkre összefoglalóan l. például R. Várkonyi Ágnes fejezetét in: Ember Győző–Heckenast Gusztáv szerk.: *Magyarország története 1686–1790.* 1. kötet. Akadémiai, Budapest, 1989. (Pach Zsigmond Pál főszerk.: *Magyarország története tíz kötetben.* 4/1.) 231–252. o.; illetve: Bánkúti Imre: *A szatmári béke.* Akadémiai, Budapest, 1981. (Sorsdöntő történelmi napok 6.) (A továbbiakban: Bánkúti: *A szatmári béke.*); Czigány István: A kuruc állam katonai helyzete és a szatmári béke. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1990/3. 30–54. o.; R. Várkonyi Ágnes: „Ad pacem universalem" (A szatmári béke nemzetközi előzményeiről.) In: *Századok* 114. (1980) 165–200. o. (A továbbiakban: R. Várkonyi: „Ad pacem..."); uő: Rákóczi és a hágai békekonferencia. (Egy bankett ürügyén). *Irodalomtörténeti Közlemények* 87. (1983). 202–211. o. (A továbbiakban: R. Várkonyi: Hágai békekonferencia); Érsekújvárra l. *Iratok* 16.

[20] L. *Iratok* 2., illetve 4., 6–9. és Benda Kálmán magyarázatát: uo. 11–14. o.

[21] L. *Iratok* 19–20.

[22] A téma friss irodalmából: Takács Péter szerk.: *„...kedves hazám boldogulása munkáját kezébe adom..." Történészek a szatmári békéről: „árulás vagy reálpolitikai lépés". A Szatmárnémetiben 2001. április 27-én megrendezett történészkonferencián elhangzott előadások szerkesztett változatai.* Nyíregyháza, 2003.

[23] Siptár Dániel: „Sine nobis de nobis" A békekötés mint a Rákóczi-szabadságharc kirobbanásának oka és célja. In: Tamás Edit szerk.: *A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa II. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára.* Sárospatak, 2003. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 46.) (A továbbiakban: Siptár: Sine nobis) 217–242. o., 235–242. o.

[24] *Iratok* 7–8. o. 2. és 6. jegyzet; Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977[3] 455–456. o.

[25] Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium latino-hungaricum...* Haeredes Samuelis Brewer, Lőcse, 1708.

[26] *Iratok* 1., 3.

[27] *Iratok* 7. o. 2. jegyzet, és az 1. sz. levél szövege uo. 7–8. o.

[28] „...mégis inkább választottam kegyelmes fejedelmünk nehézségét, melyet orvosolhatónak méltán ítélek, mint sem az ellenkező nemzetnek furorát, mert egy átalyában, mind magamnak keserves állapotom és ki menetelem lenne miatta, mind pedig collégiumunkra is az redundálni fogna..." *Iratok* 1., 7–8. o.

[29] *Iratok* 20. o. 6. jegyzet.

[30] Nagyszombat 1762, Nagyszeben 1767–1782 (a második kötet latin–magyar–német), Pozsony és Nagyszeben 1801 (szintén két kötetben). Az 1767-es kiadásról 1995-ben reprint készült (Universitas, Budapest). Pápai Páriz Ferenc életére: Kapronczay Károly: Pápai Páriz Ferenc emlékezete. In: *Lege Artis Medicinae* 10 (2000) 646–647. o.; Réti Endre: Nagy magyar orvosok. Medicina, Budapest, 1954. 53–57. o.; Kótay Pál: A „Pax corporis" In: *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 8–9. sz. Budapest, 1958. 5–23. o.; Kótay Pál: Pápai Páriz Ferenc drezdai útja. (1672) In: *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Mediciae Hungarica (Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei)* 37. sz. Budapest, 1965. 9–29. o.; Róbert Péter: Pápai Páriz Ferenc, a sokoldalú magyar tudós. In: *Honismeret* XXVII/6 (1999. december) 22–23. o.

[31] Benda Kálmán Rákóczi velencei diplomáciáját önálló tanulmányban dolgozta fel (Benda Kálmán: Les relations diplomatiques entre Venice et la Hongrie au temps de la guerre de succession d'Espagne. Venezia Italia, 1982. 35–42. o., ill. uő: II. Rákóczi Ferenc fejedelem diplomáciai kapcsolatai Velencével

1704–1709. In: *Történelmi Szemle*, 1984. 103–110. o.) A második utasításhoz írt hosszú magyarázata (*Iratok* 11–14. o.) részben megegyezik e tanulmány megfelelő részének tartalmával, középpontjában az első utasítás ismertetése áll. Tournonra vonatkozó irodalom: *Ráday II.* 44–45. o.; Köpeczi Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Akadémiai, Budapest, 1966. 176–202. o.; uő.: *A Rákóczi-szabadságharc külpolitikája*. Akadémiai, Budapest, 2002. (A továbbiakban: Köpeczi: *Külpolitika*) 33–35., 95. o.

[32] Az itt kiadott iratok között csak egy, ilyen irányú diplomáciát érintő levél található. Ebben Rákóczi 1709. április 12-én csak arra utasította Lengyelországban tartózkodó megbízottját, Kray Jakabot, hogy a cárnál lévő rezidens, Nedeczky Sándor számára pénzt, Magyarországra pedig a Varsóban lerakott fegyvert és frissen vásárolt posztót küldjön. *Iratok* 6. Kray Jakabra: *Ráday II.* 50–51. o.

[33] *Iratok* 11–13. o.; Benda *i. m.* 108–109. o.

[34] *Iratok* 2.

[35] A két követség személyi téren is kapcsolódott volna: Rákóczi Pápai Jánost bízta meg, hogy vigye el a megbízást Tournonnak, valamint tájékoztassa őt és az ottani francia követet, Pomponne márkit a szerdárral végzettekről. Pápainak azonban a nándorfehérvári megbeszélés után rögtön vissza kellett térnie Magyarországra, így a levelet postán küldte Velencébe. Ezt a savoyai diplomata zokon is vette. *Iratok* 14. o.

[36] *Iratok* 21–22. o. és 22. o. 1. jegyzet. Pápai Jánosra: *Ráday II.* 41–42. o.; Köpeczi: *Külpolitika* 24., 76–86. o.; Benda Kálmán szerk.: *Pápai János törökországi naplója*. Szépirodalmi, Budapest, 1963. (Magyar Századok). Pápai János életére l. uo. 5–39. o.; a kérdéses követségre 33–34. o.

[37] *Iratok* 4.

[38] Iratok 25. o. Pápai Gáspárra: *Ráday II.* 40–41. o.; Köpeczi: *Külpolitika* 25., 76–86. o.

[39] *Iratok* 7.

[40] Tótváradja vagy Tótvárad Arad megyében a Maros partján. Ma Vărădia de Mureş, Románia.

[41] *Iratok* 27–28. o.

[42] *Iratok* 8.

[43] *Iratok* 9.

[44] Például Dávid Géza: Török és tatár katonák Rákóczi hadseregében. In: Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes szerk.: *Rákóczi-tanulmányok*. Akadémiai, Budapest, 1980. Legújabban Papp Sándor: A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája. In: *Századok*. 2004. 793–821. o.

[45] *Iratok* 14. o. Az érintett ügyekre összefoglalóan l. Márki Sándor: *Rákóczi adriai tervei*. Magyar Adria Egyesület, Budapest, 1915. (Magyar Adria Könyvtár II. sorozat 9. füzet). Tournon és Pápai követségeire: 28–29. o.

[46] *Iratok* 5. Ez az irat Rákóczi 1709. április 11-én kelt megbízása az Abaúj, Zemplén és Bereg megyébe küldött adószedők számára, melyet a kötet csak regesztában közöl.

[47] 1707-ben. Benda: *Ráday* 195. o.

[48] *Iratok* 42. o. 3. jegyzet.

[49] L. alább.

[50] Benda sejtése *Iratok* 42. o. 2. jegyzet.

[51] *Iratok* 10. i.)

[52] Nógrád, Nógrád megye.

[53] Rákóczi államának gazdasági csúcsszerve. L. Heckenast Gusztáv: II. Rákóczi Ferenc Udvari Gazdasági Tanácsa. In: Buza János–Csató Tamás–Gyimesi Sándor szerk.: *A gazdaságtörténet kihívásai. Tanulmányok Berend T. Iván 65. születésnapjára*. Budapest, 1996. 61–68. o.

[54] *Iratok* 43. o. 5. jegyzet

[55] Drégelypalánk, Hont megye. Ma Nógrád megyében található.

[56] *Iratok* 11.

[57] *Iratok* 12–13.

[58] *Iratok* 12. (az elszámolás hátlapján található elismervény), és 46. o. 14. jegyzet.

[59] *Iratok* 12.

[60] *Iratok* 48. o. 2. jegyzet.

[61] *Iratok* 48. o. 3. jegyzet.

[62] *Iratok* 13. a.) és 49. o. 4. jegyzet. Lőrinci Heves megyében, Szurdokpüspöki Nógrád megyében fekszik.

[63] *Iratok* 13. b.)

[64] *Iratok* 50. o.
[65] *Iratok* 30. o.
[66] *Iratok* 30. o. 1. jegyzet és 37. o.
[67] *Iratok* 10. a–i.)
[68] *Iratok* 10. a.)
[69] *Iratok* 10. b–c.)
[70] *Iratok* 35. o. 4. jegyzet
[71] *Iratok* 10. c.)
[72] *Iratok* 10. e.) Nógrád megyénél többet csak Zemplénnek (3000 Ft), Sárosnak és Gömörnek (2-2000 Ft), valamint Hevesnek (1800 Ft) kellett fizetnie, szintén ezerötszázzal tartozott Abaúj, Szepes és Szatmár. Kishont és Ugocsa négy-négyszáz forintjánál csak Torna megye fizetett kevesebbet (200 Ft). *Iratok* 37. o.
[73] Ma Ludányhalászi, Nógrád megye. L.: Schneider Miklós: Néhány adat a Nógrád megyei Ráday-birtokokról a XVII–XVIII. század fordulójáról. In: *Ráday Emlékkönyv*. 393–407. o.
[74] *Iratok* 10. d.) és f–g.) Mindhárom levél megjelent: *Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezetreméltó iratok. 1685–1716*. Közli Thaly Kálmán. Budapest, 1883. (Archivum Rákóczianum I. osztály IX. kötet) 671–673; 677–678; 679–680. o., ezért Benda csak a regesztáikat adja. A levelek főleg a hadi helyzetről tartalmaznak adatokat, de az első a pozsonyi országgyűlésről is tájékoztat. A mustrát csak a harmadik levélben említi: fél, hogy idő előtt híre megy a dolgoknak.
[75] Talán azonos a fent említett Heves megyei Lőrincivel, amely 1946-ig Nógrád megyéhez tartozott. L. *Révai Új Lexikona* XIII. kötet. Babits, Szekszárd, 2004. 514. o.
[76] A jobbágy adózási és a nemes hadviselési kötelezettségére utaló mondás. *Iratok* 40. o. 11. jegyzet.
[77] A felállításukról: *Emlékiratok* 386. o.
[78] Mindezt Ráday június 21-i, Rimaszombatban kelt leveléből tudjuk. *Iratok* 10. h.)
[79] *Iratok* 10. i.)
[80] Rákóczi június 27-i levele. *Iratok* 41. o. 1. jegyzet.
[81] XII. Károly a poltavai csata után Benderbe menekült, megkeresésére válaszul küldte hozzá Rákóczi Rádayt. A svéd király a harc folytatására akarta rábírni a fejedelmet a maga oldalán, Rákóczi azonban ekkor inkább a békére hajlott, és mindössze közvetítőnek ajánlkozott közte és Péter cár között. L. R. Várkonyi: *„Ad pacem..."* 166–172. o.; R. Várkonyi: *Hágai békekonferencia*. 209–210. o. Ennek a diplomáciai küldetésnek az iratai sajnálatos módon nem szerepelnek Benda most kiadott kéziratában. Amikor azonban Benda Kálmán Ráday iratai előkészületben lévő harmadik kötetének a diplomáciát érintő részeit Köpeczi Béla rendelkezésére bocsátotta, azok között még a benderi követség anyaga is szerepelt: Köpeczi Béla: Ráday Pál, a diplomata. In: *Ráday Emlékkönyv* 9–16. o. (A továbbiakban: Köpeczi: *Ráday*). A svéd követségről: 13–14. o. A svéd–magyar kapcsolatra 1706-ig: Jonasson, Gustaf: XII. Károly svéd király és Rákóczi. In: Benda Kálmán szerk.: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Akadémiai, Budapest, 1980. 61–64. o.
[82] *Iratok* 14. Ocskay László életére: Halaša, Jan: *Ladislav Ocskay. Hrdina i dobrodruh.* (Ocskay László. Hős és kalandor.) Trenčin, 1971. Thaly Kálmán: *Ocskay László, II. Rákóczi Ferenc fejedelem dandárnoka és a felsőmagyarországi hadjáratok, 1703–1711*. Budapest, 1880.
[83] Egy áruló kivégzését ugyanis a császáriak négy, ráadásul rangban is magasabb értékű hadifogoly kivégzésével bosszulták meg. Ezenkívül a levélíró a hadijogra hivatkozva még további kegyetlenkedéseket is felpanaszolt.
[84] *Iratok* 51. o.
[85] Nógrád, Balassagyarmat, Szécsény és Somoskő a mai Nógrád megyében, Gács (Halič), Losonc (Lučenec) és Divény (Divín) pedig Szlovákiában található.
[86] *Iratok* 15. Vö. Bánkúti: *A szatmári béke*. 39–40. o. A kuruc sereg azonban még rosszabb állapotban volt, miközben reformjára ebben az időben is születtek elgondolások: például Rákóczi 1710 augusztusában a Jászság katonatartási kötelezettségének egy összegben való megváltását tervezte. Az összegből a karabélyosok számára szerveztek volna alapot. Emellett azt is lehetővé tette volna, hogy aki inkább harcolni akar, az a jászsági ezredből a karabélyos ezredbe léphessen. Erre l. Károlyinak írt, most csak regesztában kiadott levelét: *Iratok* 17.
[87] *Iratok* 55–56. o. Benda itt a kinevezés dátumát március 20-ban adja meg, de Károlyinak Benda kézirata elkészülte után kiadott levelei (*Károlyi Sándor levelei Érsekújvárból és három várvédő szabályzata. 1710. április, október*. Összeállította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Bánkúti Imre. Folia Rákócziana 8.

sz.Vaja, 2000. – A továbbiakban Bánkúti: *Károlyi levelei*) alapján az április 6. a helyes dátum. Bánkúti: *Károlyi levelei* 45–54. o. Nagyszeghy Gábor a szabadságharc egyetlen nem nemesi származású tábornoka volt. Életére l. uo. 25. o. és Heckenast Gusztáv: 'A Rákóczi-szabadságharc tábornokai. In: Glatz Ferenc szerk.: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Budapest, 1993. 163–174. o.; Mészáros Kálmán: Újabb adalékok II. Rákóczi Ferenc tábornokainak életrajzához. In: Turul 68 (1995) 3–4., 93–95. o.; *Iratok* 57. o. 4. jegyzet.

[88] A szabadságharc előtt Heves megye alispánja, 1703-ban az egri seregekből alakult regiment parancsnoka, majd a karabélyosok ezredese. *Iratok* 57. o. 5. jegyzet.

[89] Bánkúti: *Károlyi levelei.* 25–26. o.; az instrukció szövege: uo. 70–104. o.

[90] Rákóczi Ferenc: *Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig.* Ford. Vas István. Akadémiai, Budapest. 1978. (Archivum Rákóczianum III. osztály I. kötet). (A továbbiakban: *Emlékiratok*) 417. o. Az itt idézett magyar szöveg azonban Benda Kálmán javított fordítása (*Iratok* 65. o.). Az is elképzelhető, hogy az emlékiratait a nemzetközi közvélemény számára Franciaországban író fejedelem utólag Károlyit akarta rosszabb színben beállítani (arra próbálva rámutatni, hogy a békekötés még nem lett volna szükségszerű), és ezért változtatott a történeten.

[91] Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferenc. III. 1709–1735.* Athenaeum, Budapest, 1910. (Magyar Történeti Életrajzok XXVI. évf. 1–5. füzet) (A továbbiakban: Márki: *Rákóczi*) 127. o.

[92] Rákóczi szerint az ostromzár sosem volt teljesen kiépülve, a hiányosan körülsáncolt várba könnyű volt bejutni. *Emlékiratok* uo. Vö. *A szatmári béke története és okirattára.* Közzétette, történeti bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Lukinich Imre. MTT, Budapest, 1925. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) (A továbbiakban: Lukinich: *A szatmári béke*), ahol ugyanezt olvashatjuk. Lukinich szerint azonban Beleznay János jutott be, de erősítés nélkül. Rávette az őrséget a védelem folytatására. Az általa ígért segélycsapat nem érkezett meg, ezért újabb tárgyalások után fel kellett adni a várat. Uo. 10–11. o.

[93] Bánkúti: *Károlyi levelei* 28–29. o. Vö. Bánkúti: *A szatmári béke.* 29–30. o.

[94] Márki: *Rákóczi* 130. o.

[95] Márki Takáts Sándor Érsekújvár árulói (*Századok*, 1904. 698–701. o.) című tanulmányára hivatkozik, amely azonban csak a kereskedők folyamatos kémkedéséről beszél. Ugyanitt olvasható az is, hogy az árulók már jóval a vár feladása előtt elmenekültek.

[96] *Iratok* 16. a–f.)

[97] 1704-ben a felvidéki kurucfelkelések szervezője, 1710-ben az érsekújvári vár főtisztje. *Iratok* 57. o. 2. jegyzet. Nyilván ő volt az Ordódyval szemben állók vezére.

[98] *Iratok* 16. f.)

[99] Erről, valamint a biztosoknak való engedelmességről szól Rákóczi neki írt levele. *Iratok* 16. d.)

[100] A neki szóló levélben a fejedelem megdicséri hűségéért, tájékoztatja kinevezéséről, és felszólítja, hogy mindenben a biztosok rendelkezése szerint járjon el. Kilátásba helyez további jutalmakat is. *Iratok* 16. e.)

[101] *Iratok* 16. a.) Ezzel az utasítással egybevágó parancsot küldött Rákóczi a vár tisztikarának (*Iratok* 63. o. 1. jegyzet), és az őrségnek is. *Iratok* 16. f.)

[102] *Iratok* 16. c.)

[103] 1709-ben mindkét vár kapitulált, de a császáriak többeket a megegyezés ellenére kivégeztek. *Iratok* 52. o. 8. jegyzet és 60. o. 2. jegyzet.

[104] *Iratok* 16. b.)

[105] *Iratok* 64–65. o.; Bánkúti: *Károlyi levelei* 30. o.

[106] Összefoglalóan l. Bánkúti: *A szatmári béke.* Lukinich: *A szatmári béke.* A már fent szintén idézett műveken kívül l. még: Molnár Mátyás szerk.: *A Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései. Tudományos emlékülés. 1976. január 29–30.* Vaja – Nyíregyháza, 1976.

[107] Benda Kálmán: Ráday Pál és a szatmári béke. In: *Ráday Emlékkönyv* 43–54. o. A kézirat alapján összefoglalta a fent említett tanulmányában Köpeczi Béla is (Köpeczi: *Ráday* 14. o.).

[108] Lengyelország azonban nem volt kimondottan biztonságos, mivel a danckai császári rezidens rávette Ribinski lengyel tábornokot, hogy a fejedelmet és híveit fogassa el, és szolgáltassa ki a Habsburg udvarnak. II. Ágost lengyel király beleegyezése ugyan hiányzott az akcióhoz, de például Ráday Pált érték attrocitások ott-tartózkodása során 1711 februárjában. *Iratok* 18.

[109] Ma Sztrij, Ukrajna.

[110] *Iratok* 19. a.) A most kiadott szöveg az irat latin eredetije, míg annak magyar fordítása már szinte másfél évszázad óta olvasható: Pulay János: *Szathmári békesség*. Kiadta Szalay László: *Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. Pulay Jánosnak a szathmári békességről írt munkája*. II. Heckenast, Pest, 1865. (Magyar Történelmi Emlékek V.) (A továbbiakban: Pulay: *A szatmári béke*) 319–321. o. Az adatokra l. *Iratok* 73. o.

[111] Rákóczi a cárra várakozik, és mivel a vajai találkozó után I. Józsefnek írt levelét nem adták át a császárnak, úgy gondolta, a tárgyalások megszakadnak. *Iratok* 19. b.)

[112] *Iratok* 19. d.)

[113] *Iratok* 19. c.)

[114] *Iratok* e–f.)

[115] A „Considerationes" tehát nem „Rákóczi pontjait" tartalmazza, ahogy Lukinich vélte. (Lukinich: *A szatmári béke* 105. o.) *Iratok* 77–78. o. és Ráday levele a történtekről uo. 19. e.)

[116] Regesztája: *Iratok* 19. g.) Megjelent: Lukinich: *A szatmári béke* 308–311. o.

[117] Uo. 311–313. o.

[118] *Iratok* 19. h.)

[119] A korábbi szöveget az április 4-i „Finalis resolutio"-hoz mellékelték. Kiadva: Pulay: *A szatmári béke* 343–345. o. A módosított szöveg: *Iratok* 19. i.)

[120] Rákóczi levele regesztában: *Iratok* 19. j.) Kiadva: Thaly Kálmán: *II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromával. 1703-1712*. III. (1709–1712). Eggenberger, Budapest, 1874. (Archivum Rákóczianum I. osztály III. kötet). (A továbbiakban: AR I/III.) 621–623. o. A híres, de visszhang nélkül maradt kiáltvány: Pulay: *A szatmári béke* 367–394. o.

[121] *Iratok* 88. o.

[122] Olcsva, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye

[123] *Iratok* 19. k.)

[124] Kiadva: AR I/III. 615–620. o. Vö. *Iratok* 90. o. 2. jegyzet.

[125] A császári seregben harcoló magyar huszárezredes, 1710-től a Barkóczy-ezred élén állt. *Révai Nagy Lexikona*. VI. kötet. Révai Testvérek, Budapest, 1912. 97. o.

[126] *Iratok* 19. l.) A levél címzettje Thaly szerint Eszterházy Dániel, Benda szerint pedig Pálffy volt. Bánkúti Imre állapította meg a kiadásban megadott címzett személyét. *Iratok* 91. o. 1. jegyzet.

[127] Az erdélyi rendek nem oldották fel Rákóczit fejedelmi esküje alól, ezért Rákóczi úgy határozott, hogy erről a címéről nem mond le. A hűségeskü azonban ezzel egyenértékű lett volna. *Iratok* 95. o. 7. jegyzet. Vö: Siptár: *Sine nobis* 236. o.

[128] Rengeteg híresztelés lábra kapott a béke mielőbbi véghezvitele érdekében, ez is közülük lehet az egyik. *Iratok* 94. o. 4. jegyzet.

[129] L. előző jegyzetet.

[130] *Iratok* 19. m.) A nyilvánvalóan a rábeszélés szándékával írt levél állításait nagyfokú kritikával kell kezelnünk!

[131] *Iratok* 19. n.)

[132] *Iratok* 98. o. és uo. 5. jegyzet.

[133] Siptár: *Sine nobis* 234, 242. o.

[134] Regesztában: *Iratok* 20. Kiadva: AR I/III. 662–665. o.

[135] Iratok 4. o.

Három forráskiadványról

Nógrád megyei lelkészek és tanítók díjlevelei, 1784–1804
Szlovák eredetiből fordította: Révész László
Szerkesztette és a fordítást az eredetivel egybevetette: Hausel Sándor
Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból, 38.
(Salgótarján, 2002)

Galcsik Zsolt–Tóth Krisztina: Szécsény felekezeteinek egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1332–1951)
(Kiadja: Szécsény város önkormányzata, Szécsény, 2004)

Gémes István: Hungari et Transylvani. Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben. (1523–1918)
(Luther Kiadó, Budapest, 2004)

A magyarországi egyházak 1945 utáni jól ismert helyzete miatt minden egyházzal foglalkozó tudomány visszaszorult a „templomok falai közé", és elveszítette kapcsolatát a világi társtudományokkal. Így volt ez az egyháztörténet esetében is. Az egyháztörténet háttérbe szorítása nemcsak a teológiát, hanem a történelemtudományt is szegényítette. Az egyház – társadalmi, gazdasági és kulturális szempontból egyaránt – kiemelkedően fontos szerepet töltött be a mindennapi élet számtalan területén. Ennek figyelmen kívül hagyása szükségszerűen megcsonkította történetírásunkat. Az alábbiakban három, a közelmúltban megjelent történeti forrásmunka bemutatására vállalkozunk, amelyek azt bizonyítják, hogy a történelem és a teológia tudománya közötti híd, az egyháztörténet-íráson keresztül mindkét oldalról épül. A Nógrád megyei lelkészek és tanítók díjleveleit, valamint a Szécsény egyházlátogatásait közlő kötetek világi történészek munkái, amelyek világi kiadóknál jelentek meg; míg a tübingeni egyetem peregrinusait bemutató könyv nyugalmazott evangélikus lelkész évtizedes kutatásainak eredménye, amely a Luther Kiadónál látott napvilágot.

A Nógrád megyei lelkészek és tanítók díjleveleit közlő forrásmunka ugyan világi kiadvány, de egyházi közreműködéssel készült. A kötet alapját képező forrásegyüttest a Nógrád Megyei Levéltár őrzi, a kiadás alapjául szolgáló fordítást a béri nyugalmazott evangélikus lelkész, az időközben elhunyt Révész László készítette. A lelkészi és tanítói díjlevelek, korábbi nevükön hiványok, elsősorban egyháztörténeti források, hiszen a gyülekezetek szolgálattévőinek jövedelmeit írják össze. A jövedelmek összeírása természetesen együtt járt a gyülekezet tulajdonában lévő, a lelkészek és tanítók ellátását szolgáló illetményföldek pontos összeírásával is. Egyháztörténészek megismerhetik belőle a 18–19. században élt nógrádi evangélikus lelkészek jövedelmi viszonyait, s a gyülekezetek anyagi helyzetéről is képet kaphatnak. A világi történetírás is haszonnal forgathatja a kötetet: helytörténészek számára megkerülhetetlen munka, hiszen a jövedelmi adatokon kívül a gyülekezetek presbitereinek, gondnokainak nevét éppúgy

megtalálhatják, mint például az egyes dűlőneveket. A gazdaság- és iskolatörténet művelői is haszonnal olvashatják a közzétett forrásokat.

A Nógrád megyei kötet címe nem pontos, hiszen a forrás nem hiványokat (vocatio), hanem összeírásokat (conscriptio) tartalmaz. Az esperesség által jóváhagyott, egyfelől a lelkész, illetve tanító, másfelől a gyülekezet között létrejött szerződést nevezzük hiványnak. A kötet olyan forrásegyüttest tartalmaz, amely a lelkészi, tanítói jövedelmek hiványok alapján készített hiteles összeírásaiból áll. Az összeírás többről tudósít, mint a hivány: közli azt is, hogy a hiványban vállalt kötelezettségeiket a valóságban mennyire teljesítik a gyülekezeti tagok, s hogy milyen viták merültek fel a gyülekezet és a lelkész vagy tanító között.

Nagy erénye a forrásegyüttesnek, hogy a betűrendben közölt gyülekezeti hiványok egységes szerkezet szerint készültek. Így könnyebb az összehasonlító elemzések elkészítése. A kötet használatát segíti a naptárhoz kötődő kifejezések, mértékegységek, pénznemek, latin kifejezések és az ún. „ritkán használt kifejezések" magyarázata. Ez utóbbi lehetne kicsit bővebb, néhány tájnyelvi szó kimaradt belőle. Hiányzik továbbá a személy- és helynévmutató is.

A történettudomány mai álláspontja a betűhív, eredeti nyelven készült forráskiadványokat támogatja. Magyar, latin vagy német nyelvű forrásoknál ez az igény általában teljesül. Az idegen nyelvű dokumentumokat általában rövid magyar nyelvű tartalmi kivonat (regeszta) egészíti ki. Mint említettük, az ismertetett kötetben közölt díjlevelek szlovák nyelvűek, hitelesítő záradékaik pedig latinul íródtak. A szlovák nyelvet a történészek közül is kevesen értik, összeírásoknál kevés értelme van regesztát készíteni, ezért jelen esetben jogosnak tűnik a magyar nyelvű forrásközlés. Azonban nem szabad arról elfeledkeznünk, hogy a történelmi Nógrád megye (és nógrádi egyházmegye) egy része ma Szlovákiához tartozik, s a szlovák kutatókat is érdekelheti a kiadvány. Az sem derül ki a kötetből, hogy eredeti formájában közli-e a levéltárban őrzött forrást. Az ideális megoldás kétnyelvű kiadvány elkészítése lett volna, ami valószínűleg anyagi okok miatt nem valósult meg. Nagy kár, hiszen a jelen – alapvetően jól használható – kiadvány tudományos értékéből ez sokat levon, s a szlovák és magyar történettudomány közötti közvetítő szerepről is le kell mondanunk.

Evangélikus egyházunk köszönettel tartozik a Nógrád Megyei Levéltárnak a kötet elkészítéséért és kiadásáért. Múltunk egy ismeretlen szeletének feltárásához kaptunk értékes segítséget.

A Nógrád Megyei Levéltár egyik munkatársa szerkesztette azt a kötetet is, amely Szécsény városának egyházlátogatási jegyzőkönyveit közli. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek az egyházi levéltárakban fellelhető legfontosabb és leggyakrabban kutatott források közé tartoznak. Forrásértékük miatt viszonylag gyakran kerülnek kiadásra. A *Szécsény felekezeteinek egyházlátogatási jegyzőkönyvei* című kiadvány azonban mégis egyedülálló, úttörő vállalkozás. Egyetlen településre vonatkozó, valamennyi felekezet összes egyházlátogatási jegyzőkönyvét magába foglaló, teljes szöveget közlő, és a teljesség igényével kiadott kötet ugyanis eddig még nem jelent meg.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek az egyháztörténet, azon belül a gyülekezettör-

ténet mellett az adott település helytörténetének is nélkülözhetetlen forrásai. Emellett kegyességtörténeti, liturgiatörténeti és néprajzi adatok gazdag tárházai, de építészet- és művészettörténeti szempontból is fontosak, valamint a lelkészek és tanítók életrajzának megírásakor is támpontot jelentenek. A Szécsény egyházlátogatásait közlő terjedelmes, több mint 600 oldalas kötet Galcsik Zsolt bevezető tanulmánya szerint elsősorban a helytörténészek számára szeretne segítséget nyújtani egy majdani Szécsény-nagymonográfia megírásában. A helytörténeti célzat abban is megnyilvánul, hogy a könyvet az önkormányzat adta ki.

A helytörténeti jellegben találhatjuk meg a könyv egyediségére (ti. egy városra vonatkozó összes egyházlátogatási jegyzőkönyv közlése) a magyarázatot. A forráskiadások legnagyobb részét, így az egyházlátogatási jegyzőkönyveket is, az őrzőhelyek szokták elkészíteni. Ezekben természetesen csak egy-egy felekezet jegyzőkönyveit találhatjuk meg. A kötet szerkesztőinek – különösen Galcsik Zsoltnak, a Nógrád Megyei Levéltár munkatársának – érdeme, hogy számos egyházi és világi gyűjteményt, levéltárat végigkutatva a lehetőségekhez képest összegyűjtötte valamennyi felekezet szécsényi egyházlátogatási jegyzőkönyveit.

Szakmabeli történészek sokszor jogos kritikával fogadják a „céhen kívüli", lokálpatrióta elhivatottságú helytörténészek munkáit, akiknek kiadványait gyakran gyönge forráskritika, a publikációk fontos formai követelményeinek mellőzése, és a tágabb összefüggések figyelmen kívül hagyása jellemzi. Másrészt azonban nem lehet felhasználatlanul hagyni azt a jelentős forrásanyagot, amelyet csak a helytörténeti munkákban találhatunk meg. Galcsik Zsolt és Tóth Krisztina kötete ebből a szempontból kulcsfontosságú, de az előbbi hiányosságok egyáltalán nem jellemzik munkájukat. Gyakorlott történészek, illetve levéltárosok lokálpatrióta elhivatottságú kiadványát tartjuk a kezünkben. A kötetben olvasható tanulmányok, a szöveg jegyzetelése, a mutatók összeállítása – kisebb hibáktól eltekintve – kiválóan használható könyvet eredményeztek. A tanulmányok változatosságának, alaposságának köszönhetően az olvasó végül többet kap, mint egyszerű forráskiadványt: a kötetben található színvonalas írások némelyike már forrásfeldolgozásnak tekinthető.

A tíz fejezetből álló kötetet Galcsik Zsolt, fent már említett bevezető tanulmánya nyitja meg. Az írás bemutatja a kötet létrejöttének körülményeit, Szécsény városának nagyon rövid történetét és a források fellelhetőségét. Kiderül, hogy a kötet nemcsak a szigorúan vett egyházlátogatási, azaz canonica visitatiós jegyzőkönyveket tartalmazza, hanem néhány fontos további emléket is magában foglal. A kötet ilyen jellegű kiterjesztése talán önkényesnek tűnik, de az 1332. évi pápai tizedjegyzék Szécsényre vonatkozó bejegyzésének, a ferences kolostor különböző pápai alapítóleveleinek, a szécsényi szerzetesrendek historia domusaiban található látogatási bejegyzéseknek, az addig evangélikusok által használt plébániatemplom 1607-ben történt átadási jegyzőkönyvének, a reformátusok 1912. évi evangélikus templom-használati jegyzőkönyvének, vagy az izraelita hitközség két alapszabályának közlése hozzájárul a kötet eredményesebb használatához.

Evangélikus szempontból fontos, hogy a kötetben a – szerző által rendezett – szécsényi gyülekezeti levéltárban megtalálható egyházlátogatási jegyzőkönyveket is olvas-

hatjuk. Ezt azért fontos kiemelnünk, mert Szécsény előbb a bányai, majd 1891-től a dunáninneni egyházkerülethez tartozott. A régebbi bányai egyházkerületi anyagok a II. világháborúban megsemmisültek, a dunáninneni anyag legnagyobb részét pedig valószínűleg Pozsonyban őrzik. Galcsik Zsolt megpróbálta a pozsonyi anyagot is felkutatni, de a (kötetben tévesen egyházmegyeinek fordított) pozsonyi egyházkerületi levéltárban nem találtak Szécsényre vonatkozó iratot. A dunáninneni egyházkerületi levéltár anyaga valószínűleg nem is itt, hanem az állami levéltár kezelésében lehet valahol, egyelőre feltáratlanul és kutatásra nem alkalmas állapotban.

Ritka erénye a bevezető tanulmánynak, hogy a kutatás „negatív" eredményeiről is beszámol. Megtudjuk, hogy mely levéltárak azok, ahol a szerző hasztalan keresett Szécsényre vonatkozó adatokat. Ezzel a későbbi kutatók dolga mindenképpen könnyebbé válik.

A könyv második fejezetében a társszerző Tóth Krisztina – elsősorban a latin nyelvű források fordításával járult hozzá a kötet elkészítéséhez – tanulmányát olvashatjuk az egyházlátogatások történetéről, lezajlásáról, céljairól. Tóth Krisztina külön tárgyalja a katolikus és protestáns egyházlátogatások jellegzetességeit. A protestáns alatt itt elsősorban reformátust kell értenünk, bár a könyvben evangélikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek olvashatók. Mégsem tehetünk szemrehányást a szerzőnek, hiszen az evangélikus egyházlátogatások rendjéről, történeti kialakulásáról, jellegzetességeiről összefoglaló tanulmány még nem született, így szakirodalom hiányában a református egyházlátogatások gyakorlatát kellett ismertetnie Tóth Krisztinának.

A mintegy 65 oldalas harmadik fejezet képezi a könyv legfontosabb tanulmányát, Szécsény egyháztörténetéről, felekezetek szerinti bemutatásban. Legrészletesebb ismertetését a szécsényi katolikusok történetének kapjuk, ahol templomok, majd a városban működött szerzetesrendek szerinti felosztásban kísérli meg Galcsik Zsolt tisztázni a legvitatottabb kérdéseket. Az egyes templomok középkori keletkezéstörténetének, elhelyezkedésének, a szerzetesrendek jelenlétének kérdéseire eddig adott szakirodalmi válaszok részletes bemutatása után Galcsik Zsolt a régészeti eredményekre és a források adataira támaszkodva ismerteti saját következtetéseit. Minden esetben kijelöli a további kutatások legfontosabb irányait.

Az evangélikus gyülekezet történetének ismertetésekor elsősorban a 17. századi lutheránus jelenlét kérdéseit vizsgálja a szerző. A 16. század evangélikus egyháztörténete a Szécsényre vonatkozó közvetlen forrásokból valóban nem ismerhető meg, a 18. század végétől újrainduló lutheránus gyülekezet történetét pedig a később közölt jegyzőkönyvek rögzítik. A 17. századi gyülekezet megjelenése, kiterjedtsége, istentiszteleti helye, városban betöltött szerepe és a katolikusokkal való kapcsolata további kérdéseket vet fel, amelyekre Galcsik Zsolt a választ is megkísérelni. A tanulmány további részletei ismertetik a könyvben dokumentumokkal is szereplő reformátusok és izraeliták rövid történetét, valamint az összes olyan felekezetet, amely Szécsényben 1950-ig megjelent.

A tanulmány végén összefoglaló adatokat találhatunk az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben feltüntetett legfontosabb számszerűségekről; az egyes felekezetek lélekszámáról (a népszámlálási adatokat is feltüntetve), a lelkészek, tanítók, bábák nevéről és

szolgálati idejéről. Evangélikus szempontból ide kívánkozna a gyülekezet felügyelőinek felsorolása is. A fejezet végén Szécsény öt képi ábrázolásának egyháztörténeti elemzését olvashatjuk.

A kötet negyedik fejezetét Őze János tanulmánya képezi a szécsényi Szentlélek-templomról. A szerző ismerteti az egyházlátogatási jegyzőkönyveknek a templomra vonatkozó adatait, ezekből rekonstruálja alaprajzát és külsejét is. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek és a 18–20. századi helyi térképek, valamint fotók alapján kísérletet tesz a templom helyének meghatározására. A tanulmány egyrészt Szécsény egyik fontos középkori templomának legfontosabb építészeti adatait tárja fel, másrészt segítséget ad egy esetleges régészeti kutatás elindításához.

Az ötödiktől a nyolcadik fejezetig terjedő rész felekezetek szerint közli a római katolikus, evangélikus, református és izraelita forrásokat. Az idegen nyelvű feljegyzéseket magyar fordításban, a magyar nyelvű forrásokat pedig – a mai elvárásoknak megfelelően – betűhív módon teszi közzé. Az 1607. évi templomátadási oklevelet a betűhív átíráson kívül a könnyebb érthetőség kedvéért mai helyesírással is közli. Minden forrásközlés előtt pontosan feltünteti az irat nyelvét, pontos levéltári jelzetét és esetleges eddigi kiadásainak bibliográfiai megjelölését. Lábjegyzetei pontosak és informatívak, az előforduló személyekről lehetőleg minden fellelhető adatot közölnek, a megemlített helységek mai nevét is megadják. Néhány értelemzavaró sajtóhiba – elírt évszámok és nevek – sajnos bennmaradt a kötetben, elsősorban a lábjegyzetek között. Szerkezeti szempontból kifogásolható, hogy a borítón is megjelenő, Szécsényben 1729. január 16-án bekövetkezett „csodás égi jelenség" német nyelvű röplapjának szövege, valamint Könnyű József csillagász tanulmánya az egyházlátogatási jegyzőkönyvek kronologikus rendjében helyezkedik el. Könnyű József tanulmányának – amely paraszelén holdhálónak értelmezi a jelenséget – inkább a kötet elején lett volna a megfelelő helye.

A könyv 6. fejezete az 1607. évi, templomátadást elrendelő oklevelet és a tíz evangélikus püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvet közli. A tizenegy dokumentum közül eddig négy jelent meg nyomtatásban: az 1607-es oklevél, 1657-es vizitáció (latinul), és a két utolsó, 1899. és 1928. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv. Az 1928-as jegyzőkönyvet Galcsik Zsolt korábban már közölte, az 1899-es jegyzőkönyvet pedig szintén ő adta ki reprintként a közelmúltban. Négy kisszellői jegyzőkönyv az 1798., 1805., 1813. és 1819. évben ad Szécsényre vonatkozó – egy-két soros – adatot. Létszámot csupán az 1798-as jegyzőkönyv közöl, a többiből csupán annyi derül ki, hogy Szécsény azokban az években Kisszellő szórványa volt. Az 1838-as kisszellői jegyzőkönyv beszámol Szécsény iskolával és tanítóval rendelkező leánygyülekezetté válásáról, az 1867-es pedig arról, hogy Szécsény anyagyülekezetté alakulása is elkezdődött. Az 1878-as, 1899-es és 1928-as jegyzőkönyvek már valóban a szécsényi evangélikus anyagyülekezetben tartott egyházlátogatások eredményét rögzítik.

A jegyzőkönyvek történeti részéből többek között megismerhetjük az anyagyülekezetté válás hosszú folyamatát, a Pulszky család szerepét az evangélikus gyülekezet talpra állításában, a templomépítés történetét, és az I. világháborút követő gazdasági összeomlás tragikus következményeit. Maguk a jegyzőkönyvek meglehetősen terjedelmesek, részletesek és – a 19–20. század fordulójára nem mindig jellemző módon – a

sablonokon túlmenő, valódi információkat közölnek a gyülekezet történetéről és életéről. Valamennyi jegyzőkönyv forrása a gyülekezeti levéltár, az Evangélikus Országos Levéltárból csak az 1899. évi jegyzőkönyv végén szereplő „pótlás" származik, amely a vizitáló Baltik Frigyes észrevételeit tartalmazza a jegyzőkönyvhöz. A 7. fejezetben egyedüliként szereplő, református vonatkozású dokumentum is az evangélikus gyülekezet levéltárából származik. A rövid jegyzőkönyv a református leánygyülekezet evangélikustemplom-használatát rögzíti.

A kötet 9. fejezete egy alapos (50 oldal terjedelmű) szótárat közöl, amely az egyházi szóhasználatban és a történeti szakirodalomban kevésbé járatos olvasóknak is érthetővé teszi a könyvben szereplő kifejezéseket. A szótár használatát megkönnyítené, ha a könyv szövegében tipográfiailag is jelölve lennének a szótárban szereplő kifejezések. A 10. fejezet a szakirodalmi elvárásoknak teljes egészében megfelelő irodalomjegyzék. A kötet végén rövid angol nyelvű rezümé, valamint hely- és személynévmutató található. Az utóbbiak még a lábjegyzetek szövegére is utalnak, így a könyvet teljes egészében használhatóvá teszik a tudományos kutatás számára. A kötet képekkel zárul, amelyek Szécsény egyházi épületeinek metszeteit és fényképeit mutatják, ezzel is közelebb hozva a kötètben szereplő forrásokat. A legutolsó lapon a város birtokosainak, az egyházak történetében is nagy szerepet játszó gácsi Forgácsoknak a leszármazási táblája látható.

Az elsősorban helytörténészek számára készült kötet nagy segítséget jelent az egyháztörténet kutatóinak. A város valamennyi felekezetét bemutató könyv elősegíti, hogy a gyakran még ma is túlságosan felekezeti szempontú egyháztörténet-írás konfesszionális korlátai oldódjanak. A jövőben elkerülhetetlen lesz, hogy az egyházak történetét megpróbáljuk egységesen szemlélni és feldolgozni. Az ilyen kiadványok elősegíthetik ezt a folyamatot.

Bevezetőnkben említettük, hogy a történettudomány és a teológia közötti híd a teológia felől is épül. Gémes Istvánnak a tübingeni peregrinusokról szóló munkája mindenképpen figyelemre méltó a világi kutatók számára is.

A peregrinácó (külföldi egyetemek látogatása) kutatásának nagy hagyománya és kiterjedt irodalma van. Nem véletlen, hiszen a peregrináció művelődéstörténeti, kultúrtörténeti jelentőségét nehéz lenne alábecsülni; másrészt a külföldi egyetemek látogatása egyháztörténeti szempontból is nagyon fontos. A reformáció magyarországi elterjedése lényegében a külföldön – elsősorban Wittenbergben – tanult diákok tevékenységének köszönhető. A külhoni egyetemre járás a későbbiekben szükségből kovácsolt erénnyé vált: a soproni teológia fakultássá válásáig (1923) az evangélikusoknak nem volt lehetőségük Magyarországon belül az egyetemi szintű lelkészképzésre, így a peregrinációra elemi szüksége volt az egyháznak, hogy a lelkészképzés minőségét fenntartsa. Elsősorban ennek a személyes és intenzív kapcsolatnak köszönhető, hogy evangélikus egyházunk legjelesebb lelkészei mindenkor „naprakészek" voltak a külhoni – elsősorban németországi – szellemi áramlatok és teológiai irányzatok tárgyában. Ezek a szellemi, teológiai irányzatok aztán megjelentek egyházunk életében is, bár a helyi viszonyok között természetesen módosultak. Véleményem szerint a külföldi

egyetemek látogatásának nem kis része volt abban, hogy egyházunk olyan kiemelkedő szellemi teljesítményt nyújtott az elmúlt évszázadokban.

Gémes István munkája a tübingeni egyetemen 1534–1918 között megfordult kárpát-medencei egyetemjárókról a teljesség igényével igyekszik képet adni. Könyve I. fejezetének elején ismerteti azokat a korábban megjelent dolgozatokat, melyek az egyetem magyarországi hallgatóinak névsorát már megpróbálták összeállítani. Pontosan behatárolja az évkört, 1523-tól, amikor az első magyarországi diák megjelent Tübingenben, 1918-ig, a történelmi Magyarország széteséséig. Területileg a Kárpát-medence a kutatás tárgya, azonban tesz néhány kivételt, amikor a nevek hangzása alapján nem a Kárpát-medencéből érkező, de feltehetőleg magyar származású diákokat is feltüntet.

A következő alfejezet a tanulmány forrásait mutatja be meggyőző részletességgel, érzékeltetve a különböző források erényeit és korlátait. A *Vázlatos történeti háttér* címet viselő alfejezet Magyarország, ezen belül a hazai protestantizmus majd' 400 éves történetét foglalja össze. Véleményünk szerint nyolc oldalon nem érdemes olyan összefoglalót adni, melyet nagyobb részt ismer, vagy más kézikönyvekben, lexikonokban is megtalál az olvasó a számára szükséges részletességgel. Előnyösebb lett volna a tübingeni egyetem történetét ismertetni ebben a részben, hiszen ez jóval ismeretlenebb, és nehezebben hozzáférhető a könyv feltételezett olvasói számára.

A munka II. fejezete a könyv legterjedelmesebb és legfontosabb része: az időrendi névsor a hozzákapcsolódó jegyzetanyaggal, amely 713 tübingeni egyetemre járó legfontosabb fellelhető adatait tartalmazza. A táblázatban megtalálhatjuk a pontos forrásmegjelölés után a bejegyzés évét, majd magát a bejegyzést is. A táblázathoz kapcsolódó jegyzetek a hallgatókra vonatkozó összes további adatot tartalmazzák. Jegyzet csak abban az esetben járul az egyes bejegyzésekhez, ha – egyéb forrásból – többletinformációt nyújt. Megkönnyítené a táblázat használatát, ha fel lenne tüntetve, hogy mely névhez találunk jegyzetet is. Maguk a jegyzetek nagyon értékes információkat tartalmaznak, és a szerző alapos és komoly kutatómunkájának legkiválóbb tanúbizonyságai. Használatukat azonban megnehezíti, hogy az információk és forrásaik nem különülnek el egymástól. A forrásmegjelölésekre talán itt is – mint a kötet többi részében – a lábjegyzetelés lett volna a legalkalmasabb.

A diákok felsorolása után a III. fejezet az adatok feldolgozására tesz kísérletet. Az első alfejezet a földrajzi származást elemzi, ezért a függelékben még négy térképvázlat tartozik hozzá. A felosztás kissé anakronisztikusnak tűnik. Erdély külön kiemelése teljesen jogos, hiszen az erdélyi szász egyház a magyarországi egyháztól teljesen független, önálló evangélikus egyház volt. A „Felvidék" külön kiemelése már vitathatóbb: egyházigazgatásilag három egyházkerülethez tartozott, és társadalmilag, történelmileg sem lehet egymásba mosni a szabad királyi városokat, a bányavárosokat vagy a szepességi szász városokat. Sopron talán együtt maradhatott volna a Dunántúllal, s nem kellett volna külön kezelni. Kicsit merev az időbeli felosztás is. Mint tudjuk, a századfordulók ritkán képeznek korszakhatárt. Ezért a diákok számának változását nem indokolt az egyes századokra vetíteni. Az összevetést könnyebbé tenné, ha a számsorokat táblázatba rendezte volna a szerző.

A diákok szociális, családi hátterét bemutató következő alfejezet és a szakválasztást bemutató alfejezet szorosan összetartozik, s az utóbbi végéről nem hiányzik a kutatást megkönnyítő táblázat sem. Az adatok újólag bizonyítják a lelkészcsaládok nagy szerepét egyházunk történetében. Az iskolai végzettségről szóló alfejezet adatok hiányában inkább csak általános tájékoztatást nyújt, a diákok életkorának táblázatos bemutatása pedig megerősíti eddigi ismereteinket az egyetemjárási szokásokról. Az ösztöndíj-lehetőségeket tárgyaló, különben nagyon fontos alfejezet talán inkább a könyv elejére illett volna.

Az utolsó alfejezet – *Akik nem tértek vissza* címmel – érdekes életpályákat ismertet. Tudjuk, hogy a peregrinusok döntő többsége visszatért hazájába, ahol egyházi szolgálatba állt. Gémes István – a 18. század közepéig terjedő időszakból – tíz olyan diákot mutat be, aki nem tért haza, de akinek életútját több-kevesebb részletességgel sikerült feltárnia. Írásából úgy tűnik, hogy mindegyik életút külön történet, a kintmaradás mögött nem lehet valami közös motivációt felfedezni.

A szerző gyakran idézi a dokumentumokat – a mai követelményeknek megfelelően – eredeti nyelven és betűhív átírásban, azonban a könyv olvashatóságát és érthetőségét javította volna, ha a nem magyar (német és latin) nyelvű forrásidézeteket fordításban is közli.

A munka lényegében adattár, és elsősorban kézikönyvként használható a történelem (nem csak az egyháztörténet) kutatói számára. Az adattár jelleget oldja az adatok feldolgozására tett kísérlet a III. fejezetben. Kicsit zavaró, hogy a II. fejezet jegyzetanyaga olyan, mintha folyamatos olvasásra készült volna. Gyakori a nem elég pontos oda-vissza utalás más jegyzetpontokra. Ez zavarja az adattárként való használatot, hiszen aki csak egy-egy tübingeni peregrinus adatira kíváncsi, az nem fogja végigolvasni folyamatosan valamennyi jegyzetet, s nehezen fog kiigazodni az utalásokban.

A munka apróbb hibái ellenére jól használható, fontos kézikönyv. A hibák talán abból fakadnak, hogy a szerző túlzottan szereti a témáját, és nem tud eléggé objektív maradni. Ez azonban – más szempontból – erény. Ilyen tárgyszeretet nélkül nehezen születnének meg a nagyon sok munkát és elhivatottságot feltételező fontos művek. Az adattárak és forrásfeldolgozások a történelmi kutatás alapjai, de műfajuknál fogva inkább csak a szűkebb szakmai közönséghez jutnak el. Ezért nem dicsérhető eléggé Gémes István elhivatottsága és alázata, amellyel ezt a munkát összeállította és közrebocsátotta.

Reméljük, hogy a fenti három kiadvány betöltheti kettős hivatását: egyrészt példája nyomán újabb forrásközlések és adattárak jelenhetnek meg egyházunk történetének nehezen fellelhető dokumentumaiból, másrészt – már ezen kötetekre is támaszkodva – színvonalas feldolgozások látnak majd napvilágot, ezzel is szűkítve egyháztörténetírásunk terjedelmes fehér foltjait. Önbecsülést is adhatnak ezek az első látásra csak a szakembereket érdeklő művek: egyházunk története van olyan fontos és érdekes, hogy kutatása világi történészek számára is kikerülhetetlen. Éppen ezért nekünk is fokozott a felelősségünk, hogy történetünket feltárjuk és feltárhatóvá tegyük.

Kertész Botond

Fordítástudomány és műfordítás

A hűség énekei. Két német kisepikai mű.
Conrad Ferdinand Meyer: Hutten végnapjai
Johann Wolfgang Goethe: Hermann és Dorothea
Fordította: Hárs Ernő
(Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2001)

Mit szabad a kutatónak? Néhány szó a fordítástudományról

Szabad-e a nyelvésznek, a fordításkutatónak értékítéletet mondani? Kijelentheti-e bárki egy fordításról, hogy jó, avagy igénytelen, netán rossz?

Aki olvasott idegen nyelvből magyarított, teljesen érthetetlen használati utasítást, mondjuk egy elektromos géphez – ez napjainkban igen gyakran előfordul –, talán meg sem érti a kérdést; számára nyilvánvaló, hogy van jó és van rossz fordítás. A rossz fordítás, melynek létrehozásakor a fordító képtelen vagy a forrásnyelvi szöveget megérteni, vagy azt célnyelvi szövegre átültetni, nem képezi, nem is képezheti a fordítástudomány, a transzlatológia tárgyát, hiszen ez esetben nem is beszélhetünk fordításról, csupán szélhámosságról, jobb esetben kísérletezésről. A fordítástudomány olyan fordításokkal foglalkozik, amelyek forrásnyelvi szövegek adekvát célnyelvi újraalkotását jelentik.

A kérdés azonban ennek ellenére fennáll: érvényes lehet-e a fenti kérdés, mármint hogy létezik-e jó és rossz fordítás irodalmi művek esetében is? Léteznek-e olyan kritériumok, melyek segítségével mérhető a műfordítás, ahogy a magyar nyelv irodalmi művek fordítását nevezi?

Szánjunk néhány mondatot ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására is, hiszen rövid elméleti bevezetés nélkül szinte lehetetlen egy fordítás vizsgálata.

A fordítástudomány, amely az elmúlt fél évszázad során rohamos fejlődésen ment keresztül, számos iskolát hozott létre, melyek bemutatása nem lehet ennek a rövid írásnak a feladata. Azonban mindenképpen megjegyzendő, hogy a fordítások elemzésénél alapvető különbség van az irodalmi és a nyelvészeti megközelítés között. Míg a műfordításokkal az irodalomtudomány már régóta foglalkozik, fordítások vizsgálata a nyelvészet módszereivel viszonylag fiatalnak számít. Az irodalmi és a nyelvészeti megközelítés között jelentős különbségek is vannak; míg az irodalmi módszer általában értékelő jellegű, tehát jónak, avagy rossznak, netán középszerűnek ítél meg egy fordítást, addig a nyelvészet tartózkodik az értékeléstől, és inkább leíró módon jár el. Az irodalmárt általában a kész célnyelvi fordítás érdekli; a fordító által alkalmazott megoldások és a fordítás folyamata kevésbé foglalkoztatják. A nyelvész-kutató sohasem preszkriptív, tehát nem ad tanácsokat, mit csinált jól vagy rosszul a fordító, és hogy szerinte mit kellett volna tennie, hanem – mint már említettük – deszkriptív módon látja el feladatát.

Vizsgálatunkban tartózkodni fogunk az értékítéletektől, és csupán leíró jellegű analízist adunk, hiszen fordítástudomány nem azonos a fordításkritikával, melynek célja éppen az értékítélet meghozatala.

Felmerült már az a kérdés, mely ismérvek segítségével vizsgálhatók a fordítások.

Jelen esetben, mivel kötött formájú művekről van szó, egy kritérium már adott; éspedig az, átviszi-e a fordító a forrásnyelvi szöveg kötöttségét a célnyelvi szövegbe is. Válaszunk igen, ami ismét szükségessé teszi egy elméleti kérdés rövid bemutatását.

Katharina Reiss, aki a szövegeket transzlatológiai szempontból Karl Bühler 1934-es organon-modelljéből kiindulva kísérli meg tipologizálni, a fordítás szempontjából négy alaptípust különböztet meg, melyek közül a mi vizsgálatunk szempontjából kettő lényeges: a *tartalomközpontú* (inhaltsbetonter Text) és a *formaközpontú* (formbetonter Text) szöveg. Ezen elmélet szerint a műfordító elsődleges feladata nem a tartalom, hanem a forma célnyelvi megalkotása. Nem célunk ennek az állításnak az igazságtartalmát megkérdőjelezni, ám irodalmi alkotások, például a két vizsgálandó mű esetében felmerülhet a kérdés, miért lenne másodlagos a tartalom a forma mögött. Mint látni fogjuk, lehetséges a tartalom magyarra történő átültetése kötött forma esetében is. A forrásnyelvi szöveg azonos célnyelvi hatása nem feltétlenül jelenti a tartalmi mondanivalóról történő lemondást.

Ezennel el is érkeztünk a fordítás alapvető kérdéséhez, az *ekvivalencia*, a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg egyenértékűségének lehetőségéhez, melyet egy rövid példa segítségével szeretnénk bemutatni.

Ha egy magyar növénytani szakkönyv fordításához a „fikusz" német megfelelőjét keressük, a legegyszerűbb módszer a növény latin nevén keresztül eljutni a német szóig. Ebben az esetben *denotatív ekvivalenciáról* beszélünk, a magyar és a német szó mögött ugyanaz a növény rejlik.

Ha azonban egy irodalmi műben egy átlagos magyar szoba leírásánál fordul elő a fikusz, a fordító nem sokra megy a botanikai pontossággal, hiszen a frizsiderszocializmus eme tolerált exotikuma sem a kelet- sem a nyugatnémet lakásokra nem volt jellemző. Tehát hiába alkalmazzuk a denotatívan ekvivalens német megfelelőt, a német olvasóban semmilyen hatást nem érünk el. Ha azonban a fikuszból a fordításban „Gummibaum" lesz (ami nem fikusz), rögtön elérjük a német nyelvű olvasóban az egyenértékű hatást, amit ez esetben *konnotatív ekvivalenciának* nevezünk.

Az ekvivalencia létrehozásának megítélése különböző szinteken; szövegtípustól függően a szavak, szókapcsolatok, mondatok, avagy teljes szövegek szintjén lényeges mértékben befolyásolja a fordításról kialakult ítéletet. Ám azt sem szabad elfelejtenünk, hogy máshogy látja az átültetett művet az olvasó, aki az eredetit nem feltétlenül ismeri, a fordító, aki a legalaposabban ismeri a forrásnyelvi szöveget és megint másként a kutató, aki többé-kevésbé semleges megfigyelőként a folyamatot kísérli meg leírni.

Fordíthatóság és fordíthatatlanság német–magyar viszonylatban

A nyelvek egymás közötti fordíthatósága számos tényezőtől függ: a nyelvek tipológiájától, genealógiájától, horizontális és vertikális rétegződésétől, kulturális távolságától, a szövegek jellegétől, hogy csupán néhány tényezőt említsünk. Feltétlenül meg kell azonban említenünk, hogy kultúrnyelvek esetében (melyek alatt írásbeliséggel rendelkező nyelveket értünk) a nyelvtani szerkezetek különbözősége általában kisebb akadályt jelent a fordítónak, mint a kulturális különbségek áthidalása. A német és a

perzsa nyelv például genealógiailag rokon, mindkettő indoeurópai, mindkét nyelv flektáló, azonban Goethét valószínűleg nehezebb perzsára, mint magyarra fordítani, és feltételezhetően sokkal több lábjegyzetre van szükség.

Fordítói szempontból a német és a magyar szövegek kulturális vonatkozásban nem állnak távol egymástól, a német kultúra Magyarországra gyakorolt hatása közismert. A német erősen befolyásolta a magyar nyelv fejlődését, melynek emancipációja a némethez képest megkésve bár, de a reformáció után mégiscsak megindul, és csak a szerencsétlen történelmi körülmények miatt torpan meg. A magyar nyelvújítás is gyakran merített ihletet a német szóképzésből, főleg, ami a névszói összetételeket illeti.

Minden kulturális közelség ellenére jelentős eltérések is találhatók a két nyelv fordíthatósága szempontjából. A leglényegesebb ilyen nyelvszerkezeten kívüli eltérés a német nyelv policentrikus jellege. Míg a magyar nyelvet anyanyelvként beszélők kevés kivételtől eltekintve állampolgárságuktól függetlenül a magyar nemzet részének tekintik magukat, a német anyanyelvűek esetében teljesen eltérő a helyzet. A német nyelv hat európai államban hivatalos nyelv, és például Dél-Tirolban regionális nyelvi autonómiával rendelkezik. A német nyelvet anyanyelvként beszélők önmagukról alkotott nemzeti felfogása egymástól teljesen eltérő lehet, melynek mély történelmi okai vannak. C. F. Meyer művében is olvashatunk olyan kijelentéseket, hogy a svájciak igazából németek: *...zsoldos és svájci – német egyaránt* (95). Az alapvető nemzeti választóvonalat németek, osztrákok és svájciak között a Német Birodalom 1871-es alapítása húzta meg, ami viszont nem jelenti azt, hogy ne lennének mind a mai napig osztrákok vagy svájciak, avagy dél-tiroliak, akik németnek tartják magukat. És akkor a nem német nyelvű országokban élő német kisebbség kérdéséről még nem is szóltunk.

A helyzet azonban még bonyolultabb. A német nyelven belüli regionális eltérések olyan jelentősek, hogy a dialektust beszélők általában csak az irodalmi nyelv többé-kevésbé sikeres aktív alkalmazásával értik meg egymást. A rádió és a televízió korában az irodalmi nyelvet szinte minden német anyanyelvű érti, ám nem feltétlenül beszéli. A regionális nyelvhasználat a fordító előtt szinte áthághatatlan akadályként tornyosul, ugyanis a magyar tájnyelvek szociolingvisztikai konnotációja teljesen más jellegű és általában az iskolázottsággal függ össze. A regionális nyelvhasználat a németül író számára tudatos eszköz is lehet, ám az író körülbelüli származása akkor is majdnem mindig kiderül, ha nem is akarja velünk közölni. Egészen egyszerűen azért, mert számos szó csak regionálisan létezik, az irodalmi németből hiányzik. (Példának okáért a *szombat* szó használatából is azonnal kiderül az északi vagy déli származás: míg délen a *Samstag* dívik, északra a *Sonnabend* jellemző.)

A regionális nyelv használata azonban távolról sem az egyetlen probléma, amellyel a fordítónak meg kell küzdenie. Az általunk vizsgált két mű esetében olyan alkotásokról van szó, melyeket a szerzők több mint száz éve vetettek papírra, tehát azzal a kérdéssel is foglalkoznunk kell, mely korszak nyelvén érünk el megfelelő ekvivalenciaszintet. A kérdés megválaszolása úgyszólván lehetetlen, hiszen a mában élő és alkotó ember akaratlanul is a mai nyelvet beszéli, a mai olvasó számára készíti a fordítást, és sohasem lehet biztos abban, hogyan hatna az általa rekonstruált korabeli nyelv az akkori olvasóra. Viszont a fordító célcsoportja nem is a múlt századi vagy még korábbi

olvasóközönség, hanem a ma embere. Szokás mondani, hogy a mai ember számára Shakespeare fordításban sokkal élvezetesebb, mint eredetiben, hiszen a fordítások általában a 19. században készültek, melynek nyelvezete kevésbé archaikus, mint a shakespeare-i angol, mely szótár nélkül a mai angoloknak nemigen érthető. Luther bibliafordításának hatása is nem utolsósorban modern nyelvezetében keresendő, amelyet végre megértettek az emberek.

A fordítónak azonban jó lehetőségei vannak a fent említett dilemma megoldására, amennyiben az alapvetően közérthető nyelvezeten készült fordítást archaizáló szerkezetekkel látja el, melyek az érthetőséget nem veszélyeztetik.

A csak egy bizonyos nyelvben, illetve kultúrkörben létező reáliák léte és fordítása is az alapvető transzlatológiai kérdések közé tartozik. A reáliák osztályozása és fordítása/elmagyarázása a legnehezebb fordítási műveletek közé tartozik, nem kevésbé a nyelvhasználat által keltett irónia visszaadása. Vizsgálatunkban mindezen alapkérdésekkel és természetesen az olvasás során felmerült egyéb jelenségekkel is foglalkozni szeretnénk.

A vizsgált művek

Conrad Ferdinand Meyer (1825–1898) páros rímelésű, tízes jambusokba fogott művét 1871-ben, tehát a Német Birodalom megalapításának évében írta. Fordítási szempontból nehézséget okozhat és okoz a svájci német nyelvhasználat érzékeltetésének megoldhatatlansága mellett az a tény is, hogy számos, a reformáció korára jellemző nyelvi fordulatot használ a szerző, melyek erősen kor- és kultúraspecifikusak. A forrásnyelvi szöveg korához képest is archaizáló jellege fordítási szempontból kevésbé problematikus. Tudomásunk szerint a műnek korábbi magyar fordítása nincs.

Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) 1798-ban hexameterekben írt költeménye Meyerénél korábban keletkezett, és nyelvhasználatát tekintve más jellegű kihívásokat tartalmaz. Goethe saját koráról ír annak nyelvén, melyre a regionális nyelvhasználat kevésbé jellemző, annál inkább a mára régiessé vált szerkezetek. Az eposz hűen követi a klasszikus irodalom szabályait, a fejezeteket múzsák vezetik be, és a vázolt tragikus események ellenére idillikus (polgári) konnotációval bír.

A Hutten végnapjai *fordításáról*

Míg Conrad Ferdinand Meyer svájci német/délnémet nyelvhasználata egyértelműen kiviláglik a mű olvasása közben, Goethénél más a helyzet, aminek az az oka, hogy Goethe nyelvezete a későbbi korokban gyakran etalonnak számított, és így mai szemmel nehéz eldönteni, mi számított kb. kétszáz évvel ezelőtt regionalizmusnak. Meyernél egyértelmű például a *siech, stan, Lötz, Gestad, spat, feiere,* melyek délnémet ízét lehetetlen visszaadni.

Ezzel összefüggésben szeretnénk ezen a helyen bevezetni a *veszteség* és *kompenzáció* kérdését is, mely utóbbi hasznos eszköz a fordító kezében. Veszteség alatt azt értjük, ha a forrásnyelvi tartalom denotatívan vagy konnotatívan nem ültethető át a célnyelvre, mint például a *siech* szó esetében. Magyarul csak a denotatív fordítás lehetséges: *beteg*. A délnémet/svájci hangulat elvész. És ami rosszabb; nem is kompenzálható, tehát

másik helyen sem lehet érzékeltetni, hogy az író saját regionális normáját követi. Tudatos írói eszköz Svájcot dialektusban írott formában *Schwyzerboden*-nek nevezni, annál is inkább, mivel a német tájnyelvek legfontosabb ismérve éppen az, hogy csak a beszélt nyelvben használatosak, írott formában mindenképpen különleges mondanivalót rejtenek. A svájci-német problematika végig érezhető a műben, a szerző saját hazáját nem tartja kevésbé németnek, mint mondjuk Hutten Frankföldjét, de azért Svájc, ha német is, mégiscsak más; Schwyz és nem Schweiz.

A regionális nyelvhasználatot tekintve fordítói szempontból talán a *welsch* szó magyarra történő átültetése jelentheti a legnagyobb fejtörést. Az egykori kelta törzs, a volscusok neve számos nyelvben, így a magyarban is tovább él az *oláh, olasz* szavakban. Ebből ered a *vallon* és a *welsch* is, amely jellegzetesen svájci szóvá vált, melynek jelentése „nem német svájci, olasz, francia vagy más újlatin". A modern nyelvhasználatban a „welsche Schweiz" Svájc nem német nyelvű részeit jelenti, amelyek lakossága újlatin eredetű. A szó konnotatív ekvivalenciáját elérni más nyelven nem lehet, a mi esetünkben a fordító általában *olasz*nak fordítja, még az egyik fő ellenség, a spanyol Loyola leírásánál is: *welsche Fratze = olasz torzkép*, ám az átültetett kép hatása ettől még eleven marad, hiszen vallási szempontból szinte mindegy, hogy olasz vagy spanyol, a *welsch*ek a reformáció ellenségei, ám érdemeik is vannak, mint Ariosto esetében láthatjuk is.

Említettük a mű múlt századi, illetve szándékosan archaizáló nyelvezetét. Ez kimutatható a szavak, szócsoportok és a szórend szintjén is. Az archaizáló nyelvhasználat azonban minden nyelven lehetséges, és ha például a szöveg ilyen jellege egy adott helyen nem adható vissza (birtokos szerkezet maihoz képest fordított szórendje: *der Ahnen Burg, aus der Väter Haus = ősök régi vára, szülőházam*), más helyen lehetséges a kompenzáció: *Vetter Hans = János kuzin*, mely esetben a *Vetter* egy semleges német szó, míg a magyar *kuzin* archaizáló jelleget ad a szövegnek. Némileg hasonló jelenség, amikor a semleges nemű főnév előtt ragozatlan a jelző: *städtisch Kind = városi nőt, ein philosophisch Büchlein = bölcs könyv*, mely régies nyelvhasználat kompenzációja szinte bárhol lehetséges, ahol a magyar nyelv ezt megengedi: például az *„e"* mutató névmás használata. A *Schaffner sáfár*-ra történő fordítása is érthető módon régiesíti a nyelvhasználatot, minek eredményeképpen a magyar olvasó ezt a szót jobban be tudja azonosítani, mint a német, kinek nyelvében a *Schaffner* ma *kalauz*t jelent. (Gondoljunk a fent említett Shakespeare-fordításokra.)

A műben található reáliák fordítása, mint a reáliáké általában, a fordító feladata és felelőssége, akire ilyenkor úgy bízzuk rá magunkat, mint a repülőgép utasa a pilótára. Ilyen ártalmatlan reália a *Föhn* szél, mely az alpesi országokban fejfájás, rossz kedély és hasonló lelkiállapotok okozója; a fordításban megmarad a szó: *főn*, amely a magyar olvasóban nem kelt hasonló képzeteket. Történelmi-katonai reália a *Landsknecht* szó, melynek fordítása hol *talpas*, hol *zsoldos*, ezekben az esetekben a szó konnotációja volt mérvadó. A *Komtur* kifejezés esetében az a helyzet, hogy a szó magyarul erős történelmi töltettel rendelkezik, tehát kiváló eszköz az archaizálásra.

A német reformáció jellegzetes figurái voltak a *Schwärmer*-nek nevezett lelkes rajongók, akik buzgalmukban néha túlzásokba estek. Meyer költeményében Loyolát nevezi

Schwärmer-nek, a fordítás: *rajongó lény*. A reáliákról még elmondhatjuk, hogy a németországi humanizmus és reformáció bővelkedik egyéb olyan történelmi és nyelvi fordulatokban is, melyek más kultúrákra kevésbé jellemzőek; ilyen például a latin szavak használata vagy a nevek latinizálása. Meyer tudatosan él ezekkel a stílusfogásokkal művében, hiszen jellegzetesen reformáció-korabeli hatást érhet el velük: *Potator, Aleator = iszik, kockát vet, Vale, Erasme = Vale, Erasmus*. A *Schleiferius, Caprimulgius, Ochsenhorn* nevek is a reformáció korának jellegzetesen ironikus termékei, melyek konnotatív ekvivalenciáját más nyelven lehetetlen kifejezni, így a fordítónak döntenie kell a lehetséges megoldások között. A lábjegyzet használata epikus költemények esetében inkább zavaró lenne, és ritkán is fordul elő, marad a szavak denotatív jelentésének visszaadása a latinizált forma nélkül. Talán még nehezebb a kikeresztelkedett *Pfefferkorn* nevének fordítása, aki ellen az Epistolae obscurorum virorum íródott; a fordító itt a név szó szerinti fordítása mellett dönt: *der saubere Täufling Pfefferkorn = Megkeresztelt Borsszem*, melyben a *Borsszem* konnotatív jelentése kompenzálja a veszteséget és tömören kifejezésre juttatja a megvetett személy jellemét. A német rendek jelszavát, a „Deutsche Libertät"-et, melyben a német „Freiheit" helyett áll az idegen szó, szintén nem lehetne magyarul „német libertas"-nak fordítani, hiszen a latin szavak elterjedt használata a magyar olvasóban más kor hangulatát idézné fel.

Az ironikus névhasználat a szórend megcserélésével vagy a név becézésével is elérhető, például: „Leo der Zehnte" helyett „Der zehnte Leo", vagy „Kaiser Maximilian" helyett „Kaiser Max". A fordításban ez az irónia elvész, másutt viszont pótlásra kerül.

A Hermann és Dorothea *fordításáról*

Goethe eposzának fordítása a *Hutten végnapjai*val összehasonlítva részben hasonló, részben eltérő jellegű kihívásokat rejt a fordító számára. A leglényegesebb különbség abban található, hogy Goethe nem használ tájnyelvi szavakat, csak szakember vesz észre néhány kifejezést, amelyek regionális jelleggel bírnak; például az *Esse* (*kémény*). Mivel a szerző műve cselekményét saját korába helyezi és nem megy vissza a történelembe, igazából nincs szüksége archaizáló fordulatokra sem, melynek a fordító számára talán hátránya is van, mivel ebben az esetben elmarad ez a kompenzációs lehetőség. A 18. század végének klasszikus irodalmi német nyelve azonban rendkívül jellegzetes idióma, melynek adekvát fordítása semmi esetre sem könnyű feladat.

Kezdjük tehát vizsgálódásunkat a korabeli nyelvhasználat problematikájával.

A német nyelv mindmáig érvényben lévő helyesírását 1901-ben szabályozták először központilag (2005-től lép életbe a helyesírási reform), tehát addig úgymond kötelező jellegű helyesírás nem létezett. Természetesen voltak mérvadó ajánlások, szótárak, melyeket a legtöbben követtek, ám ezek néhány helyen több formát is elfogadtak. Ezek közé tartozik a *betriegt* (ma *betrügt*) és a *Hülfe, hülfreich* (ma *Hilfe, hilfreich*), melyek ma régiesnek hatnak és konnotatívan ekvivalens fordításuk itt nem is lehetséges. A költemény időmértékes rímelése azonban segít, hiszen a hexameterek önmagukban is előhívják a magyar olvasóban a megfelelő hangulatot, tehát elmondhatjuk, hogy a forma is kompenzálja azt a veszteséget, amit a fordító más helyen lexikális esz-

közökkel is pótol, például a *fellelni* ige használata a forrásnyelvi semleges *aufsuchen* fordítására.

A helyesírás mellett bizonyos szavak is tükrözik a kort; közülük kiemelendő a *gemein* szó, mely Goethe korában, mint a fordításban látjuk is, körülbelül annyit jelentett, hogy *általános, világi*. Meyer *Schaffner*éhez hasonlóan itt is szinte Shakespeare-jelenségről beszélhetünk, hiszen a mai német beszélő számára ez a szó már csak az *aljas* jelentéssel bír. (Hasonló jelentésváltozás a magyarban: *közönséges*, mint általános, illetve nyilvános, valamint – később – *közönséges*, mint durva.) A célnyelvi olvasó tehát ezen a helyen jobban érti a szöveget, mint a forrásnyelvi, ami, mint láttuk/látjuk nem ritka jelenség.

A *Franken* kifejezés Goethénél *franciát* jelent, ám a magyar fordításban a franciák helyett *frankok* áll, ami szinte teljes ekvivalenciát tesz lehetővé, mivel a *Franken* szó ma németül ugyanúgy csak a *frank*okra vonatkozik, mint a magyar nyelvben. Meyer és Goethe művét egy kiadásban olvasva talán szóvá is tehetjük, hogy a *Frank* szó Hutten esetében is gyakran előfordult, éspedig annak kapcsán, hogy a lovag frank származású volt; ez esetben igazi frank és nem francia. Ha már a franciáknál tartunk, elmondhatjuk azt is, hogy Goethe korának német nyelve számos, a mai olvasó számára történelmi konnotációval bíró francia kifejezést tartalmazott, melyek közül e műben viszonylag kevés található, például *Surtout* (köpeny).

Fordíthatatlan, illetve magyarázatra szoruló reália is viszonylag kevés van a műben, ilyen például a *Römer*, melyet a fordító lábjegyzetben ismertet (kehely formájú színes borospohár a Rajna vidékéről), vagy a *Gemüt* (*ist sein Gemüt auch erhitzt*), amely a németen kívül nem fejezhető ki egyetlen szóval, s amely magyarul *túlfűtött agy* formában jut kifejezésre. Fordítható, ám formailag nehézkes a *Wöchnerin* (gyermekágyas nő) is, mely a forma figyelembevételével hol csupán *nő, beteg nő*, avagy *gyermekágyas* lesz.

A forrásnyelvi szövegben a szavak helyett sokkal inkább bizonyos nyelvtani szerkezetek hatnak régiesen a mai olvasóra. Megemlítendő az úgynevezett *verbum afinitum* használata, mely az összetett múlt idejű formában nem tartalmaz időbeli segédigét: *die den Zug mit gesehn* a ma használatos *die den Zug mit gesehen haben* helyett. Hasonló még: *als nun Hermann geendet, wie er begonnen* stb. Néhány esetben az összetett igeidők alkotórészét képző befejezett főnévi igenévből hiányzik a *ge-* szócska (*nun ist er kommen*), ami már Goethe korában is régiesnek számított. A fordító ezeket a szerkezeteket nem próbálja régies magyar szerkezetekkel visszaadni, mivel ezek hatása valószínűleg más konnotációval járna.

A német szövegben feltűnő a birtokos eset rendkívül gyakori használata igék és melléknevek vonzataként: *der schönen Tat noch erwähnen, des Mahles genießen*, ami a mai német nyelvben nagyon ritka jelenség és néhány esetre korlátozódik. A birtokos szerkezetek egy másik archaikus formája is előfordul a szövegben, az úgynevezett megszakított birtokos szerkezet, amelyben birtok és birtokos közé betoldás jut: *viele gewiß der Euren bedürfen's, auf das Mäuerchen setzten beide sich nieder des Quells*. A magyar nyelv a némettel ellentétben a birtokot, és nem a birtokost jelöli, mely szerkezetben a birtokos áll a birtok előtt, ezért a forrásnyelvi archaizmus nyelvtani szerkezettel nem adható vissza, marad tehát a kompenzáció más eszközökkel, elsősorban régies hangulatú

szavak használatával: *újságszomj, varkocs, türelmeveszített úrnő,* vagy betoldásokkal, melyek célja a formai szempontok mellett a megfelelő konnotáció felkeltése: *der Apotheker = a jeles patikus.*

Természetesen a művekről és fordításukról még nagyon sokat lehetne írni, ám a fentiekben az adott művek, és nem *a* német nyelven írt irodalmi alkotások által keltett kihívásokról szerettünk volna szólni. Minden kornak, műnek megvannak a sajátos nehézségei, amelyeknek fordítása egyedül a fordító feladata. Amit az olvasó kézhez kap, az a kész alkotás, melyben nem látszanak a folyamat fáradalmai, azokat csupán az ismeri, aki a fordítást készítette. Azonban ne felejtsük, itt is érvényes a veszteségről és kompenzációról szóló tézis!

Most pedig befejezzük a nyelvészeti megközelítésből folytatott vizsgálatot, és átadjuk az olvasónak a szót, aki már értékítéletet is mondhat: Lenyűgözően élvezetes magyar szöveget olvashat mindenki, aki kézbe veszi a kötetet, és reméljük, hogy ezt sokan meg is teszik.

Korencsy Ottó